

Θανάσης Διαμαντόπουλος

Ο Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΩΣ ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΠΤΕΡΥΓΑ
ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΥ*

Η πρώτη εμφάνιση του Α. Παπαναστασίου στην πολιτική κοινότητα γίνεται στα 1908. Ο νεαρός τότε γερμανοσπουδασμένος διανοούμενος πρωτοστατεί στην ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας με την αρχική σύμπραξη των Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Α. Αραβαντινού, Α. Δελμούζου, Α. Μυλωνά και Θρ. Πετιμεζά, που είναι και τα πρώτα μέλη της Εταιρείας, (οι τότε αποκληθέντες «Κοινωνιολόγοι»). Ο ίδιος συντάσσει το καταστατικό της Εταιρείας, που στο πρώτο άρθρο του ως επίσημο σκοπό της ορίζει τον αγώνα για ισότητα ευκαιριών. Τονίζει δε πως « [...] πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου, ὁ ὅποιος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πληρωθῆ τελείως, ἂν μὴ καταστῶσι κοινὰ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς καὶ ρυθμισθῆ ἡ διανομὴ τοῦ πλοῦτου ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ἐκάστου, πρέπει νὰ μεταβάλλεται βαθμιαίως ὁ οἰκονομικὸς καὶ πολιτικὸς ὀργανισμὸς κατὰ τὸ ἐκάστοτε δυνατὸν μέτρον, ἀδιαφόρως πρὸς τὴν ἐκ τούτου βλάβην τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων ὀρισμένων προσώπων ἢ τάξεων»¹.

Η πρώτη αυτή δημόσια εμφάνιση των Κοινωνιολόγων του Παπαναστασίου δεν αποτελεί ωστόσο και την πρώτη εμφάνιση του σοσιαλιστικού κηρύγματος στο ελεύθερο βασίλειο. Αντίθετα μάλιστα. Η τελευταία δεκαετία του 19ου και η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αποτελούν μια περίοδο όπου τα σοσιαλιστικά μηνύματα πέφτουν σαν πραγματική χιονοστιβάδα στη χώρα μας. Πριν από τους Κοινωνιολόγους, ο Χοϊδάς, ο Δρακούλης, ο Γιαννιός, ο Χατζόπουλος, ο Καλλέργης, ο Σκληρός, ο Μ. Αντύπας καλλιεργούν στον τόπο μας όλες τις αποχρώσεις του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού: αναρχικές, ουτοπικές, μαρξιστικές, εθνικιστικές κ.ο.κ.². Μεταξύ τους συμμαχούν, συγκρούονται, διαφωνούν, θεωρητικολογούν, αναζητούν άλλοτε την υποστήριξη των εργατών, άλλοτε των διανοουμένων, άλλοτε και των δύο. Η ιδιαίτερη συμβολή των Κοινωνιολόγων,

* Η μελέτη αυτή βασίζεται σε σημαντικό βαθμό σε προγενέστερες δημοσιεύσεις του συγγραφέα (βλ. το έργο του *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, καθώς και το συλλογικό έργο *Α. Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτοπος», Αθήνα 1987, σ. 125-170).

1. Παπαναστασίου 49, σ. 3.

2. Για τους σοσιαλιστές αυτούς προδρόμους, βλ. ιδίως Μοσχάφ 43, σ. 173 κ.ε., Ελεφάντης 21, σ. 332 κ.ε., Κορδάτος 31, σ. 44-171, Σωμερτίης 59, σ. 185 κ.ε., Σταυρίδου 57, σ. 21 κ.ε.

επομένως, στην εμφάνιση στον τόπο μας των αρχών του εξελικτικού σοσιαλισμού συνίσταται κυρίως στη στερεότερη θεωρητική τους θεμελίωση, την επηρεασμένη από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία της εποχής, καθώς επίσης στην πολιτική τους παρουσία. Πράγματι, η ομάδα των φίλων του Α. Παπαναστασίου εμφανίζεται αυτόνομα, με την επωνυμία «Λαϊκό Κόμμα»³, και με πρόγραμμα καθαρά σοσιαλιστικό⁴ στις εκλογές του Αυγούστου του 1910, όπου και καταφέρνει να εκλέξει δύο βουλευτές. Στις εκλογές όμως του Νοέμβρη της ίδιας χρονιάς οι Κοινωνιολόγοι δέχονται να συμπεριληφθούν ως ανεξάρτητοι συνεργαζόμενοι στα ψηφοδέλτια του νεοπαγούς Κόμματος των Φιλελευθέρων, επτά δε απ' αυτούς εκλέγονται αντιπρόσωποι του έθνους. Στη διάρκεια της βουλευτικής θητείας τους αγωνίζονται για την αυτόνομη οργάνωση της εργατικής τάξης και για τη διανομή των τσιφλικιών. Γενικότερα αξιώνουν με πείσμα ριζοσπαστικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, δεν δείχνουν δε και ιδιαίτερη ευλάβεια για το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, που κατά καιρούς τον χαρακτηρίζουν «ιστορικό», «πρόσκαιρο», κάποτε δε και «μορμούλιον»⁵.

Οι θέσεις τους αυτές ανάγκασαν συχνά τον Βενιζέλο, ακόμη και όταν (ή μάλλον κυρίως όταν) υιοθετούσε τις προτάσεις τους, να αποστασιοποιείται από τις ιδέες τους. Οπωσδήποτε οι Κοινωνιολόγοι δεν συμπεριλαμβάνονται στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων για τις εκλογές του 1912, αλλά πλευρίζουν πάλι το βενιζελικό άρμα και εντάσσονται μάλιστα στο Κόμμα των Φιλελευθέρων τρία χρόνια αργότερα, με το ξέσπασμα του εθνικού διχασμού, τη στιγμή δηλαδή που συγκρούεται ο βενιζελισμός ως αστικοδημοκρατική πολιτική έκφραση του εκσυγχρονισμού και δυτικοστρεφούς τμήματος της αστικής τάξης με τον κωνσταντινισμό ως θεοκρατική πολιτική έκφραση της προκαπιταλιστικής Ελλάδας.

Η επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης διορίζει τον Παπαναστασίου διοικητή των Ιονίων νήσων, ενώ με την επανεγκατάσταση του Βενιζέλου στην Αθήνα, τον Ιούνιο του '17, ο αρχηγός των Κοινωνιολόγων αναλαμβάνει υπουργός Συγκοινωνιών. Έτσι, την περίοδο 1917-20, τη χειρότερη του βενιζελισμού στο εσωτερικό πεδίο⁶ (τότε που οι διωγμοί των αντιφρονούντων κων-

3. Χωρίς καμία φυσικά σχέση με το κωνσταντινικό «Λαϊκό Κόμμα», τίτλο που επρόκειτο να πάρει στα 1920 το ως τότε ονομαζόμενο «Κόμμα των Εθνικοφρόνων» του Δ. Γούναρη.

4. Βλ. το πρόγραμμα αυτό στο Παπαναστασίου 49, σ. 73 κ.ε.

5. Βλ. Βουρνάς 13, σ. 59 κ.ε., Κορδάτος 31, σ. 109 κ.ε., 114 κ.ε., και *Εφημερίς της Βουλής των Ελλήνων*, «Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελ. Βενιζέλου», τ. Α', σ. 71.

6. Ακόμη και ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος, έμμεσα αλλά σαφώς και κατ' επανάληψη, εξέφρασε δημόσια τη ντροπή του για την εσωτερική πολιτική, την κακοδιοίκηση και την τρομοκρατία που εφάρμοσε το κόμμα του στην περίοδο 1917-20. Έτσι, αποχωρώντας από την ενεργό πολιτική μετά την εκλογική του ήττα του Νοεμβρίου του 1920, άφησε την εξής υπο-

σταντινικών συχνά υπέκρυπταν πρόθεση ατομικού βολέματος των «πιστών» του Βενιζέλου⁷, κυρίως όμως τότε που ο επαναστάτης του Θέρισου αρχίζει να εγκαταλείπει το φιλεργατισμό της περιόδου 1910-18⁸), ο Παπαναστασίου είναι υπουργός της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Έχει πια ενσωματωθεί στο βενιζελισμό, του οποίου αρκείται να εκφράζει την προοδευτική πτέρυγα⁹.

Είναι μια ενσωμάτωση με συνέπειες, κατά την εκτίμησή μας, καθοριστικές τόσο για το πολιτικό μέλλον του Α. Παπαναστασίου όσο και, κυρίως, για την τύχη του αυτόνομου σοσιαλιστικού κινήματος στον τόπο μας. Γι' αυτό και οφείλουμε να διερευνήσουμε διεξοδικά τις αιτίες της τόσο γρήγορης πρόσδεσης στο άρμα του προοδευτικού στισμού της πρώτης αυτής κάπως συστηματικής προσπάθειας διείσδυσης των σοσιαλιστικών ιδεών στη χώρα μας, αιτίες που είναι πολλές και ποικίλες. Και που ανάγονται τόσο στις ενδογενείς αδυναμίες του ελληνικού εργατικού κινήματος όσο και στις συγκυριακές δυνατότητες που τότε διέθετε το προοδευτικό και εκσυγχρονισμένο ή εκσυγχρονίσσιμο τμήμα της αστικής τάξης, κάτω από τη στιβαρή καθοδήγηση του Ε. Βενιζέλου.

θήκη προς τους συνεργάτες του: «(οί φίλοι μου) [...] μνήμονες τῶν ἀρχῶν αἰτίνας ἐπέπνευσαν τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων διὰ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν δι' ἄλλον τὸ ἀπὸ τῆς συστάσεώς του διάστημα, διὰ δὲ τὴν ἐσωτερικὴν δι' ἄλλον τὸ ἀπὸ τὸ 1910 μέχρι 1915 κυρίως διάστημα [...]»: βλ. Βαϊδης 3α, σ. 301. Πρβλ. επίσης Edgar 20, σ. 526, και Αβραάμ 1 (μπροσούρα του 1932).

7. Βλ. Ζαβιτσιάνος 24, τ. II, σ. 35, και Φιλάρτος 62, σ. 37 (που μνημονεύει δήλωση του Βενιζέλου σύμφωνα προς την οποία ο κρητικός ηγέτης απειλούσε πως θα εξεγείρετο προσωπικώς κατά των «βενιζελικών εκμεταλλευτών του λαού»).

8. Χαρακτηριστικό είναι πως, στην περίοδο αυτή, και ιδίως μετά τη σοβιετική επανάσταση, ο Βενιζέλος όχι μόνο εξόρισε στη Φολέγανδρο την ηγεσία της ΓΣΕΕ (το 1919) αλλά με το νομοσχέδιο «Περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας», που κατατέθηκε στη Βουλή στις 27.1.1920, περιόρισε το δικαίωμα απεργίας και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ποινικοποίησε την προσφυγή σ' αυτήν.

9. Περιγράφοντας την πολιτική του στο διάστημα της υπουργίας του αυτής ο Παπαναστασίου τόνισε: «Ἦσκησα ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἐργατικῶν ζητημάτων 3½ χρόνια και ὅταν παρέστη ἀνάγκη δὲν ἐδίωσα και νόμους ἐξαιρετικούς να εισηγηθῶ ἐπιβάλλοντας τὴν ἐπιστράτευση τῶν ἐργατῶν δι' ὀρισμένης βιομηχανίας, και να ἀσκήσω ἄλλον τὸ κύρος, τὸ ὅποιο εἶχον, διὰ να [...] ὑπερβολικὰς ἀξιώσεις τῶν ἐργατῶν. Ἀλλὰ δὲν παρέλειψα εἰς κάθε εὐκαιρίαν να ὑποδείξω εἰς τοὺς ἐργάτας ὅτι τὸ Κράτος εἶναι ὁ πατὴρ ἄλλων και διὰ τοὺς εὐπόρους και διὰ τοὺς ἐργαζομένους.

»Ἡ πολιτικὴ μου κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤλθε στιγμὴ καθ' ἣν παρεξηγήθη και συνέβη τὸ παράξενον φαινόμενον να διαταχθῆ ἡ μυστικὴ παρακολούθησίς μου ὡς ὑπουργοῦ, μήπως τυχὸν ἐγὼ ὑποκινῶ τὴν ἐργατικὴν τάξιν εἰς ἐξεγέρσεις, ἐνῶ ἐγὼ ἐξήντλουν ὄλας τὰς δυνάμεις ὅπως ἀποφεύγονται συγκρούσεις ἐργατικαί» (Παπαναστασίου 49, σ. 399).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ο κομμουνιστὴς ιστορικός Γ. Κορδάτος (Χαλκός), με ἄρθρο στὴν περιοδικὴ *Γράμματα* τῆς Ἀλεξανδρείας (τ. I, 1920) περιέγραψε ὡς ἐξῆς τὴν ἐμπλοκὴ τῶν Κοινωνολόγων στὴν ἐνδοσχιστικὴ διαπάλη: «Μὲ τὸν βασιλισμὸ ἀπὸ τῆ μὰ και τὸν βενιζελι-

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΡΡΟΦΗΣΗΣ

'Ενας σοσιαλισμός χωρίς κοινωνικό αντίκρυσμα

Η πρώτη, η πιο ουσιώδης και καθοριστική παρατήρηση που μπορεί να κάνει κανείς μελετώντας τα πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών ιδεών στον τόπο μας είναι πως αυτές εισήχθησαν, καλλιεργήθηκαν, προπαγανδίστηκαν σε πλήρη και απόλυτη σχεδόν ανεξαρτησία από οποιοδήποτε αντίστοιχο εργατικό κίνημα. 'Η, τουλάχιστον, οι συναντήσεις τους με το εργατικό κίνημα υπήρξαν σπάνιες, συμπτωματικές, στιγμιαίες και αποτυχημένες.

Πράγματι, όταν στο κατώφλι του αιώνα μας η ομάδα Παπαναστασίου και κάποιοι άλλοι «ελεύθεροι σκοπευτές» προσπαθούν να σπείρουν το σοσιαλισμό στην Ελλάδα, η εργατική τάξη αριθμητικά είναι απίστευτα ασθενής¹⁰.

σμο από την άλλη [...] οι μόνοι φωτισμένοι Έλληνες — οι Κοινωνιολόγοι — στραπατσαρίστηκαν και έχασαν το ήθικόν τους μέσα στην ελληνική γραφειοκρατία και για τους περισσότερους — γιατί να το κρύψουμε; — ή θεσούλα τους έκανε άρνητες των ιδεών τους [...], το ύπουργίλι τους άφομοίωσε με το περιβάλλον σε σημείο ώστε να σβήσουν σά διάττοντες άστέρεις [...].»

10. Για την αριθμητική δύναμη και τη σύνθεση της ελληνικής εργατιάς μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας βλ. κυρίως Κορδάτος 32, σ. 75 κ.ε., Μπεναρόγιας 45, σ. 205 κ.ε. και 234 κ.ε., Φίλιας 63, σ. 177, Τσουκαλάς 61, σ. 277 (ελλ. έκδ. σ. 262), Σβορώνος 55, σ. 71 και 101, Αζελός 3, σ. 28-34, και πάνω απ' όλους Ευελπίδης 22, σ. 89 κ.ε. Βέβαια οι εκτιμήσεις των πιο πάνω συγγραφέων έχουν σημαντικές, κάποτε, διαφορές μεταξύ τους, μιας και ορισμένοι απ' αυτούς συμπεριλαμβάνουν στη δύναμη της εργατικής τάξης και αυτόνομους μικροβιοτέχνες, ή ακόμη και εργάτες της γης. Οπωσδήποτε μια αρκετά αληθοφανής εκτίμηση των εργατικών κέντρων Αθήνας υπολογίζει το 1911 σε 59.614 το σύνολο των κάθε κατηγορίας εργατών. Απ' αυτούς, ωστόσο, μόνο ένα απειροελάχιστο τμήμα θα πρέπει να ήταν βιομηχανικοί εργάτες, μιας και οι αρκετά σοβαρές απογραφές του 1917 και του 1920 υπολογίζουν τον αριθμό των εργατών που ασχολούνταν σε βιομηχανίες με δυναμικό πάνω από 25 πρόσωπα σε 23.700 και σε 38.046 αντίστοιχα. Και αυτό παρά την εκβιομηχάνιση, που στο μεταξύ την είχαν διευκολύνει οι συνθήκες φυσικού προστατευτισμού της περιόδου 1914-17, όταν η Ελλάδα δεν μετείχε στον πόλεμο. (Για τα στοιχεία των απογραφών του 1917 και του 1920 βλ. Ροδάκης 52, σ. 294 κ.ε., Χαριτάκης 64, σ. 227 κ.ε., Σβορώνος 55α, σ. 104, Ευσταθίου 23, σ. 29, Κόλλοκας 30, σ. 42, Στατιστική Επετηρίδα του 1930, σ. 77, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 25α, τ. ΙΕ', σ. 79, Αυγίδης 2, σ. 115 κ.ε.) Εξάλλου απόλυτα χαρακτηριστική της αριθμητικής ισχνότητας των εργατών στην περίοδο αυτή είναι και η παρακάτω απάντηση του Ελ. Βενιζέλου το 1914, μέσα στη Βουλή, όταν του καταμαρτυρήθηκε από τον Δ. Ράλλη πως με τη φιλεργατική και κοινωνική πολιτική του επεδίωκε την εκλογική υποστήριξη των πολυάριθμων εργατών: «Οι εργάται, κύριοι, θά ήσαν εύτυχεις, εάν ήσαν οι πολλοί. 'Αλλ' εάν ήσαν όντως οι πολλοί, βεβαιωθείτε ότι όλοι οι έξ ήμών θά εύρισκόμεθα εις την αίθουσαν ταύτην αντιπροσωπεύοντες τον λαόν αυτόν. Οι εργάται δέν είναι οι πολλοί, οι εργάται, ιδίως έν 'Ελλάδι, είναι οι όλιγοι, αλλά δέν έπεται διά τούτο ότι ή Πολιτεία ή έχουσα την αντίληψιν των νεωτέρων τάσεων και ροπών της κοινωνίας, ότι ή Πολιτεία δύναται ν' άδιαφορεί προς την τύχην αυτών» (Βενιζέλος 4, τ. ΙΙ, σ. 324).

Χωρίς πείρα ταξικών αγώνων¹¹. Χωρίς φιλοδοξίες μεγάλες και στόχους που να υπερβαίνουν ένα μετριοπαθή τρεϊντιγιουνιονισμό, την απλή δηλαδή διάθεση βελτίωσης των υλικών συνθηκών της διαβίωσής τους¹². Και χωρίς επικοινωνία με αυτούς τους παράξενους σοσιαλιστές διανοούμενους που δεν ζητούν απλώς να βοηθήσουν τη συνειδητοποίησή τους (αυτό με βάση άλλωστε τη λενινιστική αντίληψη της πολιτικής πάλης θα ήταν λογικό¹³) αλλά και που τους μετέφεραν μια προβληματική έξω από την ελληνική πραγματικότητα. Όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο διατελέσας γενικός γραμματέας του ΚΚΕ, Γ. Κορδάτος: «Ενώ όμως γινόταν τόσος λόγος για το σοσιαλισμό από τους κοινωνιολόγους, τους δημοσιογράφους και τους διανοούμενους, δεν υπήρξαν εργάτες σοσιαλιστές που να προπαγανδίζουν το σοσιαλισμό μέσα στα εργοστάσια και στα εργατικά σωματεία»¹⁴.

Περιγράφοντας όλη αυτή την κατάσταση με τρόπο πυκνό και διεισδυτικό ο Κ. Μοσκόφ τόνισε χαρακτηριστικά: «Ο σοσιαλισμός αναπτύσσεται έτσι αρχικά σαν κίνημα όχι διαμαρτυρίας αλλά επίστευσης της αφομοίωσης στην Ευρώπη γενικά αλλά και ειδικότερα στις επιμέρους δυνάμεις [...]»¹⁵. Δύσκολα θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Η δυτικοστρέφεια της ελληνικής κοινωνίας, ολόκληρης σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας, έχει ρίζες βαθύτατες...

Ένας σοσιαλισμός - έκφραση της κυρίαρχης ιδεολογικής δυτικοστρέφειας

Από την ύστερη ήδη ή την ύστατη Τουρκοκρατία, τα πρώτα κάπως σημαντικά ψήγματα ελληνικής αστικής τάξης, τα εμποροναυτιλιακά στρώματα του νησιώτικου ελλαδικού χώρου, είναι έντονα προσκολλημένα στις διάφορες ευρωπαϊκές δυνάμεις: γίνονται οι αναγκαίοι εμπορικοί συνεργάτες τους στην κατάσπαρτη από νησιά και παγίδες αιγαιοπελαγίτικη θάλασσα, οι επιτόπιοι δι-

11. Ακόμη και η ολιγάριθμη αυτή βιομηχανική εργατική τάξη πολύ πρόσφατα είχε μπει στο επάγγελμα. Όπως παρατηρεί ο Τσουκαλάς (61, σ. 277, ελλ. έκδ. σ. 262), η αξία των βιομηχανικών εργαταστάσεων σε σταθερές δραχμές είχε υπερδεκαπλασιαστεί μεταξύ 1879 και 1914.

12. Χαρακτηριστικό είναι πως στις 4.12.1913 το ΕΚΑ (Εργατικό Κέντρο Αθήνας) δημοσίευσε την πιο αποφασιστική ανακοίνωσή του. Σύμφωνα μ' αυτήν: «'Εμείς ποτέ δεν εξητήσαμε να καταβροχθίσωμεν τὸ Κεφάλαιον' δὲν ἔχομεν τόσο μεγάλο στομάχι' εἶναι μαθημένο μὲ ψωμί καὶ ἕλθα καὶ δὲν χωνεύει τέτοια πολυτελῆ φαγητά[...]. Ἴσα ἴσα θέλομεν νὰ εἴμεθα καλοὶ φίλοι μὲ αὐτό' διότι, ὅπως εἶναι σήμερα τὰ πράγματα, δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ζήσωμεν χωρὶς αὐτό, ὅπως δὲ καὶ αὐτὸ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς ἡμᾶς [...]. Ὅτι θὰ ὑποστηρίξωμεν μὲ ἕλας τὰς δυνάμεις, ὅσας δὲν ἐνοικιάζωμεν καθήμεραν εἰς τοὺς ἐργοδότης μας δι' ὀλίγες δεκάρες, τοὺς ἐργατικούς νόμους ποὺ ἐψήφισεν ἕως τώρα ἡ Βουλὴ».

13. Βλ. Λένιν 35, σ. 35 κ.ε., 66 κ.ε.

14. Βλ. Κορδάτος 31, σ. 115.

15. Βλ. Μοσκόφ 43, σ. 261.

εκπαιρωτές των ανατολικών τους συμφερόντων, οι φορείς της ιδεολογίας τους¹⁶. Επίσημα διεθνή διπλωματικά ντοκουμέντα της εποχής τους χαρακτηρίζουν με τους όρους «αγγλοέλληνες», «ρωσοέλληνες» κ.ο.κ.¹⁷. Αλλά και μεταπελευθερωτικά η κατάσταση αυτή δεν έχει αλλάξει ριζικά: «Οι ντόπιοι έμποροι, βιομήχανοι ή τραπεζίτες, σπάνια θα αποκτήσουν, σαν τέτοιοι, μια επιρροή στην ελλαδική ζωή· ακόμα και από τους ναυτιλιακούς ή άλλους κύκλους όσοι βρεθούν σε κάποια κυριαρχούσα θέση, θα το οφείλουν[...] στην υποπρακτόρευση παροικιακών συμφερόντων[...]»¹⁸.

Ο δυτικοστρεφής όμως προσανατολισμός των στρωμάτων αυτών—με τη βοήθεια βέβαια και του καταλυτικού, όλο τον 19ο αιώνα, ρόλου του παροικιακού ελλητισμού—διοχετεύεται σ' ολόκληρη την ελληνική κοινωνία και καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της νεοελληνικής κοινωνικής ζωής. Έτσι ο Μουζέλης μιλάει για «πρώιμο εκσυγχρονισμό· δηλαδή δυτικοποίηση της ελληνικής κουλτούρας και κοινωνίας»¹⁹, ο Σωμερίτης παρατηρεί πως οι λογοτέχνες των αρχών του αιώνα μας «μεταφέρανε στην ελληνική κοινωνία προβλήματα από άλλες πιο σύνθετες και πιο εξελιγμένες κοινωνίες, ή παίρνανε ένα καθαρά περιφερειακό χαρακτήρα»²⁰, ο Ελεφάντης δε τονίζει πως «η δυτική επίδραση θα καλύψει όλες τις εκφάνσεις του λόγου και της τέχνης, της πολιτικής και της ιδεολογίας, της μορφής και του περιεχομένου»²¹ ή, ακόμη, πως «η αστική τάξη δεν έχει απολύτως καμιά αντίρρηση να σκέφτεται δυτικά, να καταναλώνει ευρωπαϊκά προϊόντα, να εισάγει ευρωπαϊκά κεφάλαια, να διαβάξει ευρωπαίους συγγραφείς, να πηγαίνει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, να κερδίζει τη θέση του καθηγητή χάρη στο ευρωπαϊκό και όχι το ελληνικό δίπλωμα»²². Και δεν είναι μόνο της αστικής τάξης ο τρόπος σκέψης και η νοοτροπία που επηρεάστηκαν από τις δυτικοευρωπαϊκές αξίες και αντιλήψεις.

Όπως ήδη είπαμε, και οι πολιτικοί εκφραστές των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Οπωσδήποτε δεν βρίσκεται έξω από την πραγματικότητα ο Κ. Μοσχώφ όταν τονίζει πως οι τολμηρότεροι εκπρόσωποι των εργατικών μαζών και της διανοήσης θα σπεύσουν, όπως είναι παράδοση στον μεταπρατικό κόσμο, να ασπαστούν τον διαλεκτικό υλισμό σαν ένα ευρωπαϊκό ιδεολογικό ρεύμα του συρμού²³. Ούτε βέβαια είναι τυχαίο πως ο θεωρητικός ενός ανατολικοστρεφούς εθνικισμού Ι. Σοφιανόπουλος, επικεφα-

16. Σβορώνος 55, σ. 351 κ.ε.

17. Στο ίδιο, σ. 361.

18. Μοσχώφ 43, σ. 152.

19. Μουζέλης 44, σ. 221 κ.ε.

20. Σωμερίτης 59, σ. 179 κ.ε.

21. Ελεφάντης 21, σ. 330.

22. Στο ίδιο, σ. 348.

23. Μοσχώφ 43, σ. 261.

λής του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ), το οδήγησε σε αλληπάλληλες ήττες²⁴. Ενώ η διαπερασμένη, όπως τονίζει ο Κ. Βεργόπουλος, από τις δυτικές αξίες ηγεσία του ΚΚΕ χαρακτήριζε τη γραμμή του αγροτιστή ηγέτη «μικροαστικό αγροτοφασισμό»²⁵.

Αν όμως η άκαιρη «εκ Δυσμών» εισαγωγή του σοσιαλισμού, ακόμη και του μαρξιστικού, όπως και η αριθμητική και οργανωτική αδυναμία, η έλλειψη εμπειρίας, ταξικής συνειδητοποίησης, καθώς και προπαρασκευής της εργατικής τάξης, έκαναν ώστε τα νεοείσακτα και άκαιρα προβληθέντα σοσιαλιστικά δαιμόνια να πέσουν στο κενό, για τη γρήγορη πρόσδεση των πρώτων φορέων τους στο βενιζελικό άρμα σημαντικό ρόλο έπαιξε και η συγκυρία της εποχής, που ευνοούσε έναν υπερταξικό εθνικισμό. Με ρίζες άλλωστε πολύ βαθιές...

Ένα έθνος-τάξη — ένας εθνικισμός υπερταξικός

Η νοοτροπιακή και ιδεολογική δυτικοστρέφεια στην οποία αναφερθήκαμε και η οποία διαπέρασε, σε άνισο βέβαια βαθμό, περίπου όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, δεν υπήρξε—κάθε άλλο μάλιστα—ασυμβίβαστη μ' έναν υπερανάπτυγμένο εθνικισμό. Έναν εθνικισμό που λειτουργούσε συνεκτικά, γιατί διαπερνούσε επίσης ολόκληρο τον ιστό της ελληνικής κοινωνίας, που είχε σφυρηλατηθεί όλον το 19ο αιώνα λόγω των γεωγραφικών, ιστορικών και οικονομικών ιδιαιτεροτήτων του ελλαδικού χώρου. Πράγματι, η ιδιαίτερη λειτουργία του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου, του εγκατεστημένου κυρίως στις χώρες του μεσογειακού περιγύρου, που δρούσε σαν όργανο επιτόπου υποπρακτόρευσης των δυτικοευρωπαϊκών συμφερόντων στην Ανατολή, ήταν απ' αυτή την άποψη καθοριστική. Οι έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς ως συνεργάτες, διοικητικούς υπαλλήλους, επιστάτες, μπράβους, εργάτες απασχολούμενους στις λιγότερο βαριές δουλειές (εργατική αριστοκρατία) κ.ά. χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά Έλληνες. Ανθρώπους που κατέφευγαν στην Μπαρμπαριά όχι γιατί είχαν χάσει τη δυνατότητα αγροτικών ασχολιών στον τόπο τους αλλά γιατί εκεί αναζητούσαν καλύτερη τύχη²⁶. Που ψυχολογικά αισθάνονταν, επομένως, πολύ πλησιέστερα προς τους Έλληνες εργοδότες τους παρά προς τους περιφρονημένους και εξαθλιωμένους ντόπιους δουλευτές²⁷. Που ιδεολογικά ένιωθαν επιφορτισμένοι με μια υψηλή εθνική εκπολιτιστική αποστολή: να μεταφέρουν στη βάρβαρη Ανατολή τις δυτικοευρωπαϊκές αξίες, αν-

24. Την ίδια περίπου περίοδο, και με ανάλογη ανατολικοστρεφή ιδεολογία το Αγροτικό Κόμμα Βουλγαρίας, υπό την ηγεσία του Staboliński κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή της χώρας του (βλ. Μουζέλης 44, σ. 213 κ.ε.).

25. Βλ. Βεργόπουλος 10, σ. 66 κ.ε.

26. Βλ. Τσουκαλάς 61, σ. 153 κ.ε. (ελλ. έκδ. σ. 136 κ.ε.).

27. Στο ίδιο, σ. 403 κ.ε. (ελλ. έκδ. σ. 341 κ.ε.).

τιλήψεις και ιδεολογίες. (Αυτές, στην αντίληψή τους, δεν ήταν βέβαια παρά η μετεξελιγμένη κατάληξη του αιώνιου αρχαιοελληνικού πολιτισμού²⁸.) Και που οργανικά ήταν απόλυτα ενσωματωμένοι σε μία ενιαία για όλους τους Έλληνες της διασποράς (δηλαδή αφεντικά και εργάτες) αλλ' αποκλειστική για τους ντόπιους πληθυσμούς κοινωνική ζωή: ελληνικά σχολεία, σωματεία, εκκλησία κτλ.²⁹ Για όλους αυτούς τους ανθρώπους η εθνική ιδιότητα ήταν περίπου το μόνο στοιχείο αναφοράς που αναγνώριζαν.

Και γενικότερα όμως είναι σημαντικό γεγονός το ότι, ως τους Βαλκανικούς Πολέμους, το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα του ελληνισμού ζούσε σε εκτός του ελεύθερου βασιλείου εδάφη. Με όλους τους κινδύνους και τους περιορισμούς που —παρά την οικονομική κυριαρχία των Ελλήνων— συνεπαγόταν η υποταγή στην ξένη διοίκηση και απολυταρχία, και με κοινή την επιθυμία της απαλλαγής απ' αυτήν.

Αλλά και για όλους τους εγκατεστημένους στο ελεύθερο κράτος Έλληνες, για όλα τα κοινωνικά στρώματα, η τόσο έντονα διαφαινόμενη —ιδιαίτερα μετά το 1910— προοπτική απελευθέρωσης των «σκλάβων αδελφών» πέρα από τη συναισθηματική-ιδεολογική της φόρτιση είχε και μεγάλη οικονομική σημασία. Νέα εδάφη, νέα περιθώρια διεύρυνσης του οικονομικού ρόλου των ελληνικών κεφαλαίων, νέες προοπτικές απασχόλησης, όλες δηλαδή οι προϋποθέσεις για να πάψει η Ελλάδα να είναι «Ψωροκώσταινα» —προς όφελος όλων των Ελλήνων.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες δεν είναι φυσικά παράλογο που τα εθνικά ιδεώδη είχαν έντονα διαπεράσει και τους πρώτους έλληνες σοσιαλιστές. Ακόμη και τους μαρξιστές. Όπως τον Δρακούλη, που αξιώνει «στρατόν και στόλον»³⁰, τον Γαννί που χαρακτήριζε «εθνικοαπελευθερωτικούς» τους πολέμους της δεκαετίας του '10³¹, τον Σωμερίτη που θεωρούσε μεγάλες περιόδους για τον ελληνισμό μόνον αυτές που κτείχε και τις δύο όχθες του Αιγαίου³², και κυρίως τους Κοινωνιολόγους και τον Παπαναστασίου ειδικότερα³³. Αν λοιπόν αυτό το αίτημα, αυτό το πνεύμα, αυτό το στόχο εξέφρασε το αστικό Κόμμα των Φιλελευθέρων, αν υποκατέστησε τον ουτοπικό, βερμπαλιστικό και «συμβολικό» εθνικισμό των παλαιών κομμάτων με έναν εθνικισμό ρεαλιστικό και με κοινωνικό περιεχόμενο³⁴, τότε λογικά δεν προκαλεί έκπληξη που απορρόφη-

28. Στο ίδιο, σ. 12 κ.ε. (ελλ. έκδ. σ. 26 κ.ε.).

29. Στο ίδιο, σ. 404 κ.ε. (ελλ. έκδ. σ. 345 κ.ε.).

30. Βλ. Ελεφάντης 21, σ. 337 κ.ε.

31. Βλ. Γιαννιός 15, σ. 49.

32. Βλ. Σωμερίτης 59, σ. 19. «'Η Έλλάς είναι Αιγαίς [...] τὸ ἓνα πόδι στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο, τὸ ἄλλο στὸ δυτικόν», συμφωνεῖ με τὸν σοσιαλιστὴ πολιτικὸ ο ἀκροδεξιὸς Ζαβιτσιάνος (24, τ. I, σ. 5).

33. Βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 203 κ.ε., 259 κ.ε., 282.

34. Για τὸν ρεαλιστικὸ και κοινωνικὸ χαρακτήρα τοῦ βενιζελικῦ εθνικισμοῦ, σε ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν βερμπαλιστικὸ και χωρὶς κοινωνικὸ περιεχόμενο «εθνικισμὸ συμβόλων»

σε τους πρώτους συστηματικούς σπορείς της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στον τόπο μας, τους πρώτους δυνάμει εκφραστές των ταξικών συμφερόντων των ανθρώπων του καθημερινού μόχθου, τους Κοινωνιολόγους του Παπαναστασίου. Οι καιροί προσφέρονταν. Η εθνική εξόρμησι, των αστών την εποχή του Βενιζέλου είχε τόσο άρρηκτα συνδεθεί με κοινωνικό περιεχόμενο που, όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο Γ. Κατηφόρης, «έθνος, τάξι, και κράτος βρίσκονται, την περίοδο εκείνη, σε μια αδιάκοπη αλληλεπίδραση»³⁵.

Πέρα όμως απ' όλους αυτούς τους παράγοντες, η ικανότητα του αστικού βενιζελικού κινήματος να απορροφήσει τις πρώτες εκφράσεις της σοσιαλιστικής αμφισβήτησης, και ειδικά την ομάδα Παπαναστασίου, ενισχυόταν και από τις γενικότερες αντιλήψεις των σοσιαλιστών της εποχής, και ιδιαίτερα του γέγνη των Κοινωνιολόγων. Αντιλήψεις αναφερόμενες τόσο στη φύση της σοσιαλιστικής κοινωνίας που έπρεπε να εγκυβιβρωθεί όσο και, κυρίως, στην πόρευση προς αυτήν...

*Οι συγκλίνουσες κοινωνικές φιλοσοφίες:
εξελικτικός σοσιαλισμός και μεταρρυθμιστικός καπιταλισμός*

Οι κοινωνικές φιλοσοφίες του ορθόδοξου βενιζελισμού και της σοσιαλιστικής τάσης Παπαναστασίου δεν απέχουν, είναι γεγονός, μεταξύ τους τόσο όσο θα μπορούσε κανείς αρχικά να υποθέσει. Κι αυτό παρά το γεγονός πως η βενιζελική φιλοσοφία είναι καθαρά αστικού χαρακτήρα, με σεβασμό προς την ατομική ιδιοκτησία, την επιτυχία και τον πλούτο³⁶, ενώ οι πρώτες ιδιαίτερα και πιο «ενθουσιώδεις» διακηρύξεις των Κοινωνιολόγων δεν δείχνουν, όπως είδαμε, αντίστοιχη εκτίμηση. Ωστόσο, και παρά την αναμφίβολα μεγαλύτερη φραστική ριζοσπαστικότητα της ομάδας Παπαναστασίου, η κοινωνική της φιλοσοφία προσεγγίζει αυτήν του ορθόδοξου βενιζελισμού σε πάρα πολλά σημεία: στην αναγνώριση της ύπαρξης ενδοκοινωνικών συγκρούσεων, καθώς και της ανάγκης αυτόνομης οργάνωσης της εργατικής τάξης· στον επιδιαιτητικό ρόλο του κράτους· στην επιδίωξη της κοινωνικής εκτόνωσης· στον προσδιορισμό του

των αντιβενιζελικών, βλ. σχετικές εκτιμήσεις του Βενιζέλου στο Βενιζέλος 4, τ. I, σ. 192, και Βερέμης 12, σ. 149 κ.ε. Βλ. επίσης αντίστοιχη εκτίμηση του Γ. Παπανδρέου (τ. I, σ. 74 κ.ε.). Κατά τον Θ. Βαϊδη (3α, σ. 101), τέλος, ο βενιζελικός εθνικισμός έχει επιτέλους οικονομικό περιεχόμενο: «Δέν οίστηρατοῦσε πλέον τοὺς ἀστούς ἡ μορφή τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ, τοὺς ἐξεσῆκωνεν ἡ σκέψις ὅτι πρέπει ἡ Ἑλλάς νὰ πύσῃ, νὰ εἶναι ψωροκῶσταινα».

35. Κατηφόρης 27, σ. 70.

36. «Ἀνήκων εἰς Κράτος ἀστικόν [...] θεωρῶ τὴν ἰδιοκτησίαν ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἄλλὰ [...] ἡ ἰδιοκτησία δὲν δίδει μόνο δικαιώματα, ἐπιβάλλει καὶ ὑποχρεώσεις. [...]» (Αγόρευσι, του Βενιζέλου στις 16.12.1930, στο Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 340 κ.ε.).

αποδεκτού ορίου των εργατικών διεκδικήσεων· στην αποδοχή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που (και αυτό ισχύει, έστω και «εξ ανάγκης»), και για τον Παπαναστασίου μετά από κάποιο σημείο) δεν βάζουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα του καπιταλιστικού συστήματος· στην αποφυγή της σάρρευσης και γενίκευσης των κοινωνικών συγκρούσεων. Και σε άλλα πολλά.

Πιο συγκεκριμένα, ο Ε. Βενιζέλος δεν συμεριζόταν τις απόψεις κάποιων «ακραίων» της γαλλικής αστικής Επανάστασης του 1789 (Ροβεσπιέρος, Μπαμπέφ) που πίστευαν στον αδιαφοροποίητο χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας. Αναγνώριζε, αντίθετα, τον διαφοροποιημένο χαρακτήρα της. Θεωρούσε τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις υπαρκτές και αναπόφευκτες³⁷. Δεν πίστευε άλλωστε πως ένα αστικό κράτος ήταν λογικό να προσπαθεί να τις συγκαλύπτει³⁸. Αυτό που αντίθετα θεωρούσε χρέος του αστικού κράτους και της πολιτικής του ηγεσίας ήταν να προλαμβάνει την εκδήλωση έντονων κοινωνικών συγκρούσεων. Και να λειτουργεί εξισοροπητικά. Ειδικά μάλιστα στην ιδιόρρυθμη και ταξικά ρευστή ελληνική κοινωνία πίστευε πως κάποιες προληπτικές παροχές και γενναιοδωρία του αστικού κράτους θα έδιναν μονιμότητα και στερεότητα στην κοινωνική συνοχή. Όλα αυτά όμως υπό την προϋπόθεση ότι το αστικό αυτό κράτος δεν θα ήταν το τυφλό εκτελεστικό όργανο των επιταγών της αστικής τάξης. Πως θα εξασφάλιζε, χάρη στην εξισοροπητική παρέμβαση του οργανωμένου κοινωνικού αντίπαλου, δηλαδή της εργατιάς, κάποια αυτονομία απέναντί της³⁹. Πως θα είχε επομένως περιθώρια ελιγμών και πρωτοβουλιών. Γιατί μόνο έτσι θα μπορούσε να εξυπηρετεί τα μακρόχρονα συμφέροντά της, που αυτή δεν τα έβλεπε πάντα⁴⁰.

37. «Ο άγων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας [...] είναι κοινωνικών φαινόμενον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔμπορεῖ κανεὶς νὰ σταματήσει [...]» (στο *ίδιο*, τ. II, σ. 322).

38. «Οἱ ἀντίπαλοί μας, ἴσως δὲ ἐνίοτε καὶ τινες ἄγαν συντηρητικοὶ φίλοι μου, λέγουν ὅτι ὁ Βενιζέλος ἀφύπνισε τοὺς ἐργάτας. [...] Ἐάν τοῦτο ἦτο ἀληθές ὅτι ἐγὼ ἀφύπνισα τοὺς ἐργάτας, θὰ ἦτο μεγάλη τιμὴ δι' ἐμέ. [...] Καί, ὅταν ἐκλείων τὰ μάτια, θὰ εἶχον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ σκέπτομαι, ὅτι ἔκαστα καὶ ἐγὼ κάτι καλόν.» (Προεκλογικὴ ἀγόρευση στις 26. 10.1920, στο *ίδιο*, τ. II, σ. 334).

39. «Ἐπρεπε λοιπὸν τὸ Κράτος νὰ παράσχη τὰ μέσα, ὥστε νὰ δύναται ὁ ἐργάτης νὰ μετέχη ἐνεργῶς ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ πρὸς τὸν ἰδιοκτήτην, διὰ νὰ γίνωσι ἀμφοτέροι ἰσόπαλοι ἐν τῷ ἄγωνι. Διότι, τότε μόνον τὸ Κράτος θὰ ἔδύνατο νὰ παρεμβαίη καὶ νὰ προλαμβάνη τὴν ἐκρηξίν τῶν παθῶν μέχρι καὶ τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ.» (Αγόρευση στις 27.1.1920, στο *ίδιο*, τ. II, σ. 331· βλ. ἐπίσης στο *ίδιο*, τ. I, σ. 221, τ. II, σ. 322 καὶ 333).

40. Πράγματι, διακεκριμένοι βενιζελικοί, ὅπως ο μεγαλοβιομήχανος Οικονομίδης, ο μεγαλοεφοπλιστὴς Εμπειρίκος, ο καθηγητὴς Ηλιόπουλος, κατὰ καιροῦς ἀντέδρασαν σθεναρά στην κοινωνικὴ πολιτικὴ του Βενιζέλου, ἀπειλώντας μάλιστα νὰ εγκαταλείψουν τὸ κόμμα των Φιλελευθέρων. Οἱ ἀπαντήσεις του Βενιζέλου πρὸς τοὺς δύο τελευταίους υπῆρξαν χαρακτηριστικὲς τῆς φιλοσοφίας του:

«Νομίζω λοιπὸν, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅτι δικαιοῦμαι, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν συντηρητικὴν κοινωνικὴν τάξιν, νὰ πῆς εἶπω ὅτι ἡ φιλεργατικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως, ὡς καὶ ἡ

Ἔτσι, λοιπόν, ἐνῶ τον Μάιο του 1910 ἔπεσε σαν ἀμπόμπα»⁴¹ πρόταση του Α. Παπαναστασίου σύμφωνα με την οποία για να μείνουν τα εργατικά σωματεία στον συνταξιακὸ χαρακτήρα «Πανελλήνιο Σύνδεσμο των Παραγωγικῶν

φιλοαγροτικῆ πολιτικῆ της, δὲν εἶναι ἀπλῶς ριζοσπαστικῆ πολιτικῆ, σκοπὸν ἔχουσα νὰ ἐγκαταστήσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα περισσοτέραν δικαιοσύνην, ἀλλ' εἶναι καὶ πολιτικῆ συγχρόνως συντηρητικῆ, διότι μόνον διὰ τῆς διηνεκοῦς προσπάθειας τῶν ἐκάστοτε πλειοψηφῶν ὅπως ἐξετάξωσι μετὰ προσοχῆς καὶ εὐμενείας τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐργαζομένου κόσμου καὶ ὅπως ἱκανοποιῶσι αὐτὰς ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, χωρὶς νὰ ὑπερβῶσι τὸ μέτρον ἐκεῖνο, πέραν τοῦ ὁποίου θὰ ἤρχιζε νὰ καθίστατο ἀδύνατος ἢ δυσχερὴς ἡ συντήρησις τοῦ κεφαλαίου, μόνον, λέγω, διὰ τῆς τοιαύτης συμπεριφορᾶς τῶν ἐκάστοτε πλειοψηφῶν, θὰ εἶναι δυνατόν ὅπως τὰ κοινωνικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα τοιαύτην σημασίαν ἔλαβον εἰς τὸν νεώτερον κόσμον, ρυθμίζονται παρ' ἡμῖν ἐκάστοτε ὁμαλῶς, χωρὶς νὰ γεννῶσι στασιασμούς, χωρὶς νὰ γεννῶσι συγχρούσεις μεγάλας μεταξύ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν καὶ χωρὶς νὰ ἀνιστέλλωσι τὴν παραγωγὴν. [...]

»Αὐτὰ εἶναι, ἀγαπητοὶ φίλοι, τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα ἀντέταξα πρό τινος χρόνου, ὅταν εἰς ἐκ τῶν πολυτίμων ἀληθῶς φίλων μου καὶ τῶν κυριωτέρων συνεργατῶν μου εἰς τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἐμπεirikός, νομίζων ἀπὸ χρηστοῦ συνειδήτος, φυσικώτατα, ὅτι ἡ εργατικὴ μου πολιτικὴ ἄγεται πολὺ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἤλθε καὶ με εὗρε καὶ μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι σκέπτεται ν' ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ νὰ κάμῃ ἕνα κόμμα συντηρητικόν. Τοῦ ἔδωκα τὴν εὐχὴν μου, ἀλλὰ τοῦ εἶπον: «Πλανᾶσαι, φίλε μου, διότι ἂν θέλῃς νὰ κάμῃς κόμμα συντηρητικὸν χωρὶς νὰ ἔχῃ φιλεργατικὴν πολιτικὴν, θὰ φθάσῃ καὶ σὺ εἰς τὰ ἄκρα, ὅπως, ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, ὁ Κομμουνισμός. Διότι θὰ κάμῃς ἕνα κόμμα τάξεως, καὶ θέλεις ἐξαπολύσει τὸν πόλεμον μεταξύ τῶν τάξεων».» (Αἰγύριον, στὸ Βόλο, 26.10.1920).

Καὶ ἀκόμη: «Ὅταν βεβαίως (ὁ κ. Ἡλιόπουλος) νομίζῃ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος εἶναι νὰ μὴ βλέπῃ παντάπασιν τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἐπέρχεται κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα ἀπὸ τὰ κάτω, κίνδυνον τοῦ ὁποίου ἕνα μέσον ἔχει, νὰ προλαμβάνῃ τὰς ἐκρήξεις, — διὰ τῆς ἐγκαίρου ἱκανοποιήσεως τῶν δικαίων ἀξιώσεων τῶν τάξεων ἐκείνων τῶν ἐργατῶν, τῶν ἀποκλήρων τῆς κοινωνίας. Ὅταν τοιαύτην ἀντίληψιν ἔχῃ ὁ κ. βουλευτῆς Ἀττικοβουλευτίας, δὲν ἐκπλήττομαι, βεβαίως, διότι τοιαύτας ἐξέφερον ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἰδέας. [...]

»Ἐχει δικαίωμα, ἐὰν πιστεύῃ ἀληθῶς ὅτι κατεπρόδωσα τὸ πρόγραμμά μας, ὅτι κατεπρόδωσα τὸν ἀγῶνα τῶν Φιλελευθέρων, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ με ἐγκαταλείψῃ καὶ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἐκ τῶν τάξεων τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων. Ἄλλ' ἐγὼ, αἰσθάνομαι τὸ καθήκον νὰ βαθίσω εὐθύς εἰς τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ἐχάραξα. Δὲν θὰ ἀπομακρυνθῶ τοῦ δρόμου τούτου, οὐδ' ἐὰν ἐβλεπα ἐαυτὸν ἐγκαταλειπόμενον ὑφ' ὀλοκλήρου τῆς Βουλῆς. Θὰ προσέθετον ἀκόμη, ὅτι δὲν θὰ ἐγκατέλειπον τὸν δρόμον αὐτόν, ἐὰν ἐβλεπον ἐαυτὸν παραγνωριζόμενον, παρανοούμενον ὑφ' ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. [...]

»Ἐγὼ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν θὰ εἶμαι τὸ ἀσφαλέστερον ἔρεισμα τῆς τάξεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Ἄλλὰ δὲν θέλω τὸ καθεστῶς τοῦτο ἀκινήτοιν. Δὲν τὸ θέλω μόνον ὑπὸ τὴν παλαιὰν αὐτοῦ διαρρῦθμισιν ὅπως σωρευθῆ αἰφνιδίως εἰς ἐρείπια, ἀλλὰ τὸ θέλω ἀκολουθοῦν τὴν πρόδον, προσαρμοζόμενον πρὸς τὰς καθ' ἡμέραν περιστάσεις, ἵνα κατορθώσῃ νὰ βοηθήσῃ τὸ κράτος τούτο νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολήν.» (Βλ. *Ἡ κοινοβουλευτικὴ ἱστορία του ΕΛ. Βενιζέλου*, 7, τ. I, σ. 71 κ.ε., Κορδάτος 31, τ. II', σ. 247, Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 319).

41. Χαρακτηρισμός του Γ. Κορδάτου 31, σ. 178.

Σωματείων», θα έπρεπε να αποκτήσουν μια κάποια αυτονομία μέσα στους κόλπους του, ο Βενιζέλος δεν δίστασε να τραβήξει μπροστά. Αμέσως μετά τις θριαμβευτικές γι' αυτόν εκλογές του Αυγούστου του 1910 δήλωσε στη Βουλή: «Ἡ αὐτόνομος ὀργάνωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἀποτελεῖ τὸ ἀποτελεσματικώτερον μέσον διὰ τὴν νόμιμον προστασίαν τῶν συμφερόντων τῆς». Λίγο δε αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1911, απηύθυνε σύσταση προς την εργατική τάξη να οργανωθεί για να ανταγωνιστεί το κεφάλαιο⁴².

Η μόνη, επομένως, ουσιώδης διαφορά των δύο φιλοσοφιών που μπορεί να εντοπιστεί στο σημείο αυτό είναι διαφορά αφετηρίας: συνίσταται στο ότι για τον ηγέτη των Φιλελευθέρων η αυτόνομη οργάνωση των εργατών θα βοηθούσε το από τη φύση του ουδέτερο κράτος να αυτονομηθεί από την κυρίαρχη αστική τάξη και να παίξει τον φυσικό διαιτητικό του ρόλο⁴³. Ενώ για τον Παπαναστασίου η οργανωμένη εργατιά θα πίεζε και θα εξανάγκαζε το ταξικό αστικό κράτος και τις πολιτικές εκφράσεις του να συνεκτιμήσουν στις πολιτικές επιλογές τους και τα δικά της συμφέροντα⁴⁴.

Το ίδιο συγκλίνουσες υπήρξαν, αντίστοιχα, οι δύο φιλοσοφίες στην απόρριψη της κοινωνικής έντασης και την αποδοχή της κατευναστικής κρατικής διαιτητικής παρέμβασης: Ο Παπαναστασίου, ιδιαίτερα σε περιόδους που οι περιστάσεις τον είχαν επιφορτίσει με σημαντικές πολιτικές ευθύνες, δεν σταμάτησε να επαναλαμβάνει πως βασικό καθήκον κάθε σοσιαλιστικού κόμματος είναι να αποτρέπει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα από μετωπικές και οξείες συγκρούσεις προς το κράτος και την άρχουσα τάξη. Να τα νοουθετεί κατευναστικά και να τους εξηγεί πως η άσκηση συστηματικής και οργανωμένης αλλά ελεγχόμενης και μετριοπαθούς πίεσης είναι πολύ αποτελεσματικότερη για τα συμφέροντά τους. Να τους τονίζει ακόμη πως απεργίες και διεκδικητικές κινητοποιήσεις τότε μόνο μπορούν να είναι αποτελεσματικές και χρήσιμες, όταν αποφεύγουν την πολιτικοποίησή, δεν εκτείνονται σε ευρύ φάσμα θεμάτων χαλαρά μεταξύ τους συνδεομένων και, επιπλέον, παρουσιάζουν αιτήματα εξειδικευμένα, συμπαθή στην κοινωνία και σαφώς οριοθετημένα⁴⁵.

Ακόμη κατηγορηματικότερα, όπως είναι φυσικό βέβαια, ο ηγέτης των

42. Αγόρευση στη Βουλή στις 30.9.1910, και άρθρο στην *Πατρίδα* στις 12.12.1911. Βλ. επίσης και άρθρο στην *Πατρίδα* στις 4.3.1914 (Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 316 κ.ε. και σ. 321.)

43. Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 39.

44. «Κανείς δὲν ἰσχυρίσθη ὅτι τὰ ἀστικά κόμματα [...] δὲν ἐφαρμόζουν καὶ μέτρα ἐπιμελή δια τὰς ἐργατικὰς καὶ ἀγροτικὰς τάξεις, ἀλλ' εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ σημερινὴ κοινωνικὴ πολιτικὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε, δὲν θὰ εἶχε τόσον ἀναπτυχθῆ χωρὶς τὴν πίεσιν τῶν ἐργατικῶν μαζῶν.» (Από άρθρο του Παπαναστασίου με θέμα «Τα κόμματα τάξεων», που δημοσιεύθηκε στις 14.3.1931 στον *Ελεύθερο Ἄνθρωπο* βλ. επίσης Παπαναστασίου) 49, σ. 697).

45. Παπαναστασίου 49, σ. 432.

Κοινωνιολόγων καταδίκασε και τη σκέψη, ακόμη, της γενικής απεργίας⁴⁶. Στο σημείο αυτό είναι λοιπόν φανερό πως δεν βρισκόταν σε σύγκρουση με τις απόψεις του Ε. Βενιζέλου, που έφτασε μάλιστα κάποτε, με το νόμο 2151/1920, να ποινικοποιήσει «[...] πράξεις ώθούσας την εργατικήν τάξιν [...] πρὸς μίαν ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λοιπὴν κοινωνίαν [...]».

Αντίστοιχη, τέλος, σύγκλιση διαπιστώνεται και στο ουσιώδες ζήτημα της αποδοχής μεταρρυθμίσεων και κοινωνικών παροχών, καθώς και στον προσδιορισμό του ορίου μέχρι το οποίο οι κοινωνικές αυτές παροχές είναι οικονομικά ανεκτές και παραχωρήσιμες. Στο σημείο αυτό Παπαναστασίου και Βενιζέλος, ο τελευταίος με την ίδια ακριβώς γλώσσα το 1914 και το 1929, συμφωνούν απόλυτα πως οι παροχές προς τις εργατικές τάξεις πρέπει να οριοθετούνται από τη φροντίδα της απρόσκοπτης ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας, καθώς και της προστασίας της παραγωγικότητας του κεφαλαίου⁴⁷. Επιπλέον, σχετικά με το ζήτημα αυτό, και προφανώς επηρεασμένος από τη μαρξική αντίληψη της αναγκαιάς ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού συστήματος ως προϋπόθεσης του περάσματος προς το σοσιαλισμό, ο Παπαναστασίου είχε ήδη χαρακτηριστικά τονίσει: «Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, ἡ ὁποία γεννᾷ τὸ προλεταριάτον καὶ τὴν μεγάλην ἀντίθεσιν μεταξύ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, ὅσον καὶ ἂν περικλείη καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου καὶ ἐκ τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἀγαλιώτου ἀνταγωνισμοῦ ἀντινομίας, αἱ ὁποῖαι ἀπεργάζονται τὴν γένεσιν ἄλλου οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ, πολὺ ἀπέχει ἀκόμη, νὰ εἶναι ἀπηρχαιωμένη καὶ ἀσυμβίβαστος μετὰ τὰς ἀνάγκας τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόδοον»⁴⁸. Εἶναι ακριβῶς ἡ ἴδια ἀντίληψη που προσέγγισε στο βενιζελισμό πολλοὺς καὶ διακεκριμένους —και πέραν των Κοινωνιολόγων— σοσιαλιστές της εποχής: τον Δρακούλη, τον Γιαννιό, τον Σίδερι κ.ά.⁴⁹. Εἶναι ἡ ἀντίληψη που ἔκανε τον μεγάλο μαρξιστῆ,

46. Στο ἴδιο, σ. 433.

47. Βλ. Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 322 καὶ 333 (πίε πάνω, υποσημ. 40) καὶ Παπαναστασίου 49, σ. 489.

48. Παπαναστασίου 49, σ. 315.

49. Ο αστός συγγραφέας καὶ σημαιοφόρος της γενιάς του '30 Γ. Θεοδοκάς, περιγράφοντας με κάποια σκωπτικὴ διάθεση τις λογικὲς συνέπειες της ἀντίληψης αυτής τόνισε χαρακτηριστικὰ (25, τ. I, σ. 80):

«[...] Ἀνῆκε τότε σὲ μιὰ ομάδα τῶν ἐπιστημόνων, κοινωνιολόγων καὶ φιλοσόφων, ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὴ διδασκαλία τοῦ Σκλήρου καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ μαρξικὴ πρωτοπορία τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

»Τὸ πρόγραμμά τους εἶταν περίπου τὸ ἐξῆς:

» — Πιστεύουμε a priori στὸ μαρξισμό, στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό, στὸ σοσιαλισμὸ γενικὰ. Μὰ ἡ Ἑλλάδα εἶναι μιὰ χώρα καθυστερημένη, ἀγροτικὴ καὶ μικροαστικὴ, ἐπομένως μᾶς λείπουν οἱ φυσικὲς προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ. Γιὰ νὰ ὑπάρξει στὸν τόπο μας μιὰ σοβαρὴ σοσιαλιστικὴ δράση, πρέπει προηγουμένως νὰ ὀργανωθεῖ ἡ κοινωνία μας πᾶνω σὲ σοβαρὰς κεφαλαιοκρατικὲς βᾶσεις. Πρὸς τὸ παρόν, τὸ χρέος μας εἶναι νὰ ἀναπτύξουμε

συγγραφέα και μαθητή του Πλεχάνωφ, Γ. Σκληρό να τονίζει: «Ένας συνεπής μαρξιστής στην Ελλάδα πρέπει να είναι βενιζελικός»⁵⁰.

Η σύγκλιση αυτή των κοινωνικών φιλοσοφιών της σοσιαλιζουσας τάσης Παπαναστασίου με τον ορθόδοξο βενιζελισμό προξενεί εντύπωση. Όχι τόσο για τη μετριοπάθεια ενός μεταρρυθμιστή σοσιαλιστή όπως ο Παπαναστασίου, που προοδευτικά άλλωστε μετεξελίχθηκε σε προοδευτικό αστό, σε σοσιαλδημοκράτη ρεφορμιστή, όσο, κυρίως, για την τόλμη της βενιζελικής σύλληψης. Που συνοδεύτηκε μάλιστα, στην περίοδο 1910-18, και από αντίστοιχη πράξη. Και που επέτρεψε την απορρόφηση των Κοινωνιολόγων...

Αστικός και βενιζελικός δυναμισμός στη δεκαετία του '10.

Ο «σοσιαλισμός του αστικού κράτους»

Πράγματι, οι περιστάσεις επέτρεψαν τότε στον πολιτικό εκφραστή της συντηρητικότητας συνήθως και στοχεύουσας σε βραχυπρόθεσμα οικονομικά οφέλη αστικής μας τάξης να επιδειξει μια κοινωνική τόλμη και ριζοσπαστικότητα μοναδική στην ιστορία της. Να διαπλάσει έτσι μια κοινωνική φιλοσοφία και να ασκήσει μια φιλεργατική και φιλολαϊκή πολιτική, που προκάλεσε έκπληξη σε μαρξιστές ιστορικούς. Ενώ έκανε τον Γιαννιό να τη χαρακτηρίσει «σοσιαλισμό του (αστικού) κράτους». Πράγματι, στην περίοδο 1910-18 ιδιαίτερα, ο Βενιζέλος ακολουθεί μια κοινωνική πολιτική που εκπλήσσει: Πέρα από τη συνταγματική πρόβλεψη, από το 1911 ήδη, της δυνατότητας απαλλοτρίωσης

«... όσο το δυνατόν περισσότερο τον καπιταλισμό μας, να μετατρέψουμε τη μικροαστική Ελλάδα σε χώρα μεγαλοαστική και προλεταριακή, και παράλληλα να καλλιεργούμε το σοσιαλισμό θεωρητικά και να του προετοιμάσουμε το έδαφος. Όταν η Ελλάδα γίνει μιὰ μέρα κεφαλαιοκρατική (και τούτο θά συμβεί αναπόφευκτα), τότε θά κηρύξουμε την πάλη των τάξεων και θά αγωνιστούμε για την επικράτηση του σοσιαλισμού».

«... Στο μεταξύ όμως (οί Κοινωνιολόγοι) δουλεύοντας για την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας, με σκοπό να φτάσουν στο σοσιαλισμό, μπήκαν αναγκαστικά στο κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον, δοκίμασαν τὰ κεφαλαιοκρατικά αγαθά, τὰ συνήθισαν, κι ύστερα από κάμποσο καιρό δεν είχαν πια καμμιάν όρεξη να αλλάξουν καθεστώσ. Οί σοσιαλιστές τούς αποκήρυξαν, τούς ονόμασαν άρριβίστες και σοσιαλπροδότες, κι αυτοί αποκήρυξαν τον ελληνικό σοσιαλισμό, λέγοντας πως είναι ένας σοσιαλισμός επιπόλαιος, άνόητος, άμόρφωτος και άνεπισημονικός, πού δεν κρατά τούς νόμους τής κοινωνικής επιστήμης. Έτσι ο καθένας είτασε συνεπής με τις άρχές του».

(Προφανώς εμπνεόμενος από το σχόλιο αυτό και θεωρώντας το προβοκατόρικο ο Γ. Καυλαμάνης 26, σ. 72 κατήγγειλε: «Ίδεολογία τής "γενιάς του '30" είναι ο αστικός αναρχισμός. Πρόκειται περί τής πλήρους άπεικονίσεως, στον πνευματικό τομέα, τών διασπαστικών, προβοκατορικών και κατασκοπευτικών μεθόδων του Μανιαδάκη στον πολιτικό τομέα».)

50. Βλ. Σκληρός 56, σ. 111, και ακόμη Αξελός 3, σ. 39 και 65, Ρούσης 53, σ. 40, Κορδάτος 31, σ. 121, υποσημ. 1, Σωμερτίης 59, σ. 70 κ.ε.

των μεγάλων τσιφλικιών «δια δημοσίαν ωφέλειαν» (και όχι «ανάγκη»), πέρα από τη θεσμοθέτηση της Κυριακής αργίας, ο ν. 3932/1911 ιδρύει μια ειδική υπηρεσία εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας. Ο ν. 3934/1911 θέτει τους όρους υγιεινής εργασίας και ασφάλειας των εργαζομένων, ενώ παράλληλα περιορίζει τις ώρες εργασίας. Σε εφαρμογή του, και ως μη πληρούσες τους όρους του χαρακτηρίστηκαν επικίνδυνες για τους εργάτες 22 βιομηχανίες ή βιοτεχνίες. Ο ν. 4030/1912 εξασφαλίζει την κανονική καταβολή των ημερομισθίων στους εργάτες, ενώ ο επαναστατικός για την εποχή του ν. 551/1914 προβλέπει την ανεξαρτήτως πταίσματος (αντικειμενική) ευθύνη των εργοδοτών για τα εργατικά ατυχήματα όσων εργάζονται στις επιχειρήσεις τους. Ακόμη, στα 1917, από την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήδη, εξαγγέλλεται και εγκαινιάζεται η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση. Αυτό όμως που προκάλεσε πραγματική αίσθηση υπήρξε η νομοθετική απαγόρευση των συντεχνιακού τύπου επαγγελματικών οργανώσεων (εργοδότες και εργαζόμενοι μαζί) και η επιβολή των ανεξάρτητων εργατικών ενώσεων. Πράγματι, ο ν. 281/1914 απαγόρευσε τη συμμετοχή των εργοδοτών στα ίδια σωματεία με τους εργάτες. «Πρωτάκουστο» χαρακτήρισε ο ιστορικός Γ. Κορδάτος το ενδιαφέρον μιας αστικής κυβέρνησης για την ενδυνάμωση της εργατιάς⁵¹.

Οι λόγοι που επέτρεψαν στον Ε. Βενιζέλο, πολιτικό εκφραστή και καθοδηγητή του προοδευτικού τμήματος της αστικής μας τάξης να ακολουθήσει στην περίοδο 1910-18 τη ρηξικέλευστη κοινωνική πολιτική που περιγράψαμε (και να απορροφήσει μετά το 1915 τα πρώτα σοσιαλιστικά δαιμόνια που εμφανίστηκαν στον τόπο μας) είναι πολλοί και ποικίλοι. Συνδέονται δε με παράγοντες σύνθετους και, μέχρις ενός σημείου, ετερόκλητους.

Κατά την εκτίμησή μας, μ' όλο τον κίνδυνο να ξενίσουμε τους οπαδούς μιας μηχανιστικής - ορθόδοξης αντίληψης και ερμηνείας των πολιτικών επιλογών, ο πρώτος παράγοντας αυτής της κοινωνικής πολιτικής υπήρξε η προσωπική επιλογή, η προσωπική σφραγίδα ενός ανθρώπου, του Ε. Βενιζέλου. Που δεν βρισκόταν βέβαια πέρα από ταξικές δεσμεύσεις, αλλ' οπωσδήποτε εξέφραζε μια πολιτική αντίληψη πέρα από κοντόφθαλμες και ανελαστικές ταξικές επιλογές. Γιατί, για τον κρητικό ηγέτη, η κοινωνική πολιτική του δεν ήταν

51. Για όλη αυτή τη κοινωνική πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου, την περίοδο που αναφέραμε, βλ. κυρίως Κορδάτος 31, σ. 231 κ.ε. και 297, Λεονταρίτης 36, σ. 54 κ.ε., Κορώνης 33, σ. 33 κ.ε., Ευελπίδης 22, σ. 106 κ.ε., Πουρνάρας, 51, σ. 58 κ.ε., Βεργόπουλος 8, σ. 147 κ.ε., Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 316 κ.ε., και Βενιζέλος, 5, σ. 18 κ.ε. Για να εκτιμηθεί η έκταση του μεταρρυθμιστικού κοινωνικού αυτού έργου αρκεί να τονιστεί πως τη στιγμή της άφιξης του Ε. Βενιζέλου στην ελεύθερη Ελλάδα υπήρχαν μόνο τρεις (!) κοινωνικοί νόμοι: περί ναυτικού απομαχικού ταμείου, περί ταμείου μεταλλευτών και περί ταμείου συντάξεων των υπαλλήλων σιδηροδρόμων (βλ. Παπανδρέου 50, τ. I, σ. 56 κ.ε. και Τερζόπουλος 60, σ. 136).

τίποτε άλλο από ένα μέσο επιδίωξης ενός ευρύτερου σκοπού, της σφυρηλάτησης της εθνικής ενότητας που εντασσόταν σε μια γενικότερη πολιτική σύλληψη: τον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, διοικητικό και στρατιωτικό εκσυγχρονισμό της χώρας ως προϋπόθεσης της οργανικής ενσωματώσής της στη δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία και οικονομία (η οποία οργανική ενσωμάτωση θα επέτρεπε στην Ελλάδα τη συνολική υποπρακτόρευση των δυτικοευρωπαϊκών συμφερόντων στην ανατολική και τόσο κρίσιμη άκρη της Μεσογείου)⁵². Η προσωπική σφραγίδα που υπάρχει στην πολιτική αυτή σύλληψη δεν σημαίνει βέβαια, όπως ήδη προαναφέραμε άλλωστε, πως στη βάση της δεν υπήρχε μια κοινωνικοταξική σκοπιμότητα, μια συγκεκριμένη αντίληψη για το ρόλο και την ηγεμονική θέση της ελληνικής αστικής τάξης σ' ολόκληρη την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Σημαίνει, όμως, πως η αντίληψη αυτή δεν ήταν αυτόνομα, κοινωνικά επεξεργασμένη, δεν εξέφραζε τη συνιστώσα των ταξικών επιλογών ολόκληρης της αστικής τάξης. Εξέφραζε, όπως εξάλλου θα δούμε και στη συνέχεια, την πολιτική αντίληψη του Ε. Βενιζέλου για τον αναγκαίο ρόλο της τάξης αυτής: Η κρίση αντιπροσώπευσης ανάμεσα στα πιο δυναμικά κοινωνικά στρώματα και τα προβενιζελικά πολιτικά κόμματα που καταδείχτηκε με την επανάσταση στο Γουδί, η αδυναμία στη συνέχεια της επανάστασης αυτής και του Στρατιωτικού Συνδέσμου να ελέγξουν την κατάσταση και να προσανατολίσουν τα διάσπαρτα και ατελώς διαμορφωμένα κοινωνικά αιτήματα⁵³, η αμοιβαία αδρανοποίηση των διάφορων πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων τη στιγμή εκείνη, το ιδιαίτερο κύρος και η προσωπικότητα του Βενιζέλου, τέλος, επέτρεψαν στον κρητικό ηγέτη να αποσπάσει ένα σημαντικότατο ποσοστό αυτονομίας έναντι όλων των κοινωνικών δυνάμεων. Κάτι λογικό, άλλωστε, μέσα στην προκαπιταλιστική και με χαλαρές ακόμη αποκρυσταλλώσεις ελληνική κοινωνία της εποχής⁵⁴. Μπόρεσε έτσι να επιβάλει στην αστική τάξη μια σύλληψη (και μια εκσυγχρονιστική κοινωνική πολιτική ως προϋπόθεση της υλοποίησης της σύλληψης αυτής) για την οποία η τάξη αυτή ούτε απόλυτα προετοιμασμένη

52. Κείμενο-μνημείο που συμπυκνώνει τη σχετική «οργανική φιλοσοφία ενσωμάτωσης» του Ε. Βενιζέλου είναι το παρακάτω απόσπασμα από την αγόρευσή του προς τη Βουλή στις 21.10.1915 με την ευκαιρία του επεισοδίου Γιαννακίτσα: «(Διά της εισόδου εις τὸν πόλεμον) θὰ δημιουργήσωμεν, λέγω, μίαν Ἑλλάδα ἰσχυρὰν καὶ πλουσίαν, ἱκανὴν ν' ἀναπτύξῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων της τὴν ζωτικὴν βιομηχανίαν, ἱκανὴν ὡς ἐκ τῶν συμφερόντων τὰ ὁποῖα θὰ ἐξεπροσώπει, νὰ συνάψῃ ἐμπορικὰς συμβάσεις μετ' ἄλλων κρατῶν ὑπὸ τοῦς ἀρίστους δυνατοῦς ὁρους [...]» (Βαθῆς 3α, σ. 238).

53. Για τον αδιαμόρφωτο χαρακτήρα των αιτημάτων αυτών και την ανεπαρκώς επεξεργασμένη φιλοσοφία του Στρατ. Συνδέσμου βλ. Μαρκεζίνης 41, τ. III, σ. 74 κ.ε., Δερτιλής 18, Κλαδάκης 29, Ροδάκης 52, σ. 200 κ.ε., Νέστωρ 46, σ. 113, Βερέμης 11, σ. 16.

54. Πρβλ. Κατσούλης 28, σ. 263 κ.ε.

ούτε ομόφωνα σύμφωνη ήταν^{54α}. Βέβαια ο Βενιζέλος διέθετε αναμφίλεκτα και ισχυρά κοινωνικά ερείσματα. Οι προσωπικές ωστόσο ικανότητες, αλλά και οι ευαισθησίες του πρόσφατου ακόμη τότε επαναστάτη, που στο νησί του είχε ξεσηκώσει ένα λαό που υπέφερε, που στην ιδιωτική του ζωή είχε σπουδάσει με δυσχέρειες και είχε από πολύ νωρίς επωμιστεί τις ευθύνες συντήρησης μιας προβληματικής οικογένειας, δεν πρέπει να ήταν χωρίς σημασίες...⁵⁵.

Ωστόσο, τις πολιτικές συλλήψεις του ο ηγέτης των Φιλελευθέρων δεν τις έκανε μόνο σαν άτομο. Αλλά και σαν αστός, ταξικός και εθνικός ταυτόχρονα ηγέτης. (Ας μη λησμονούμε άλλωστε, όπως ήδη προείπαμε, πως το ελληνικό έθνος του 1910 — με τις εδαφικές του διεκδικήσεις, με τα πρόσφατα τραυματικά βιώματά του, με την κοινωνική του ρευστότητα— δρούσε και λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό και ως ενιαία κοινωνική τάξη⁵⁶.) Είναι γεγονός δε πως οι δυναμικές προοπτικές τόσο του έθνους όσο και της αστικής τάξης ευνοούσαν, τη στιγμή εκείνη, μια τολμηρή κοινωνική πολιτική.

Πράγματι, με την είσοδο του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα δε της δεύτερης δεκαετίας του, είχε πια αρχίσει να γίνεται στον καθένα φανερό πως επέκειτο μια συνολική επαναρρύθμιση, μια ολική και τελική λύση του λεγόμενου «Ανατολικού Ζητήματος». Μια λύση από την οποία η Ελλάδα, με τους κατάλληλους βέβαια διπλωματικούς και στρατιωτικούς χειρισμούς, θα έβγαινε πιθανότατα κερδισμένη και όσον αφορά τις εδαφικές διεκδικήσεις της, την απελευθέρωση των «σκλάβων αδελφών», και όσον αφορά τη διεύρυνση του οικονομικού της ρόλου σ' ολόκληρη την περιοχή: η αποσύνθεση και η σήψη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, του μεγάλου ασθενούς της Ανατολής, είχε πλέον προχωρήσει πολύ. Η αγγλική πολιτική δεν ήταν πια δυνατό να στηρίζεται σ' αυτήν ως δυνητικό εμπόδιο στη σλαβική κάθοδο προς τη Μεσόγειο.

Η γερμανοτουρκική προσέγγιση αντίθετα — τοποθετημένη στο πλαίσιο της γερμανικής πολιτικής διείσδυσης στην Ανατολή, και ιδίως στις πετρελαιοπηγές της Μοσσούλης— ανησυχούσε επιπρόσθετα την αγγλική και τη γαλλική διπλωματία. Που άρχισαν έτσι να δείχνουν διατεθειμένες να στηριχθούν στους βαλκανικούς εθνικισμούς και να ευνοήσουν την ικανοποίηση των διεκδικησέων τους εις βάρος της Τουρκίας. Προοπτική εξαιρετικά ευνοϊκή βέβαια για την Ελλάδα⁵⁷, με την προϋπόθεση όμως ότι, με την κατάλληλη στρατιωτική προ-

54α. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 40.

55. Για το «άτομο Βενιζέλος», τη ζωή και τις ευαισθησίες του, βλ. ιδίως Στεφάνου 58, 2 τόμοι, και Σβολόπουλος 54.

56. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 35.

57. Το πνεύμα και τις προοπτικές της αγγλικής αυτής πολιτικής συνόψισε αργότερα ως εξής ο Lloyd George: «Οι Έλληνες είναι ο λαός του μέλλοντος εις την ανατολικήν Μεσόγειον. Είναι γόνιμοι και γεμάτοι από ενεργητικότητα. Αντιπροσωπεύουν τον χριστιανικόν πολιτισμόν έναντι της τουρκικής βαρβαρότητος. Η πολεμική τους αξία υποτιμάται

ετοιμασία, ιδίως δε με τη σφυρηλάτηση της εθνικής της ενότητας, θα κατάφερε να παρατάξει ένα στρατό αξιόμαχο για τις περιστάσεις. Ο Βενιζέλος ποτέ, σε καμία στιγμή, δεν απέκρυψε πως η φιλολαϊκή πολιτική του στις αρχές της εθνικής στραδιοδρομίας του, υπαγορευόταν κυρίως από εθνικές σκοπιμότητες. Γιατί η εθνική εξόρμηση δεν θα είχε καμία ελπίδα επιτυχίας «χωρίς να είναι αϊ λαϊκά τάξεις, οί αύριανοί στρατιῶται, ικανοποιημένοι από τήν τύχην των»⁵⁸. Ιδίως δε αν μια ρηξικέλευθη κοινωνική πολιτική δεν ανέκοπτε την αιμορραγία που αποτελούσε για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η μετανάστευση και δεν βελτίωνε έτσι τα προσδοκώμενα αποτελέσματα μιας ενδεχομένης επιστράτευσης...⁵⁹.

Η σκοπιμότητα όμως της ανακοπής του μεταναστευτικού ρεύματος προς το εξωτερικό (μέσω βέβαια μιας τολμηρής κοινωνικής πολιτικής) δεν ήταν μόνο στρατιωτική⁶⁰. Και άμεσες οικονομικές ανάγκες ωθούσαν προς την ίδια κατεύθυνση. Η περίοδος 1910-18 ήταν μια εποχή που και κεφάλαια διαθέσιμα και δυνατότητες επενδύσεων υπήρχαν⁶¹. Η διατήρηση όμως του ρυθμού μετανάστευσης σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα δημιουργούσε σημαντική στενότητα εργατικής δύναμης⁶² και έπρεπε αναμφίβολα να περισταλεί.

χονδροειδώς από τους στρατηγούς μας. Μια μεγαλύτερη Ελλάδα θα αποτελέσει ανεκτίμητο πλεονέκτημα για την Βρετανική Αυτοκρατορία.

«Οι Έλληνες εκ παραδόσεως, από συμπάθειαν και από συμφέρον διάκεινται φιλικά προς ημάς. Είναι σήμερα ένα έθνος πέντε ή εξ εκατομμυρίων ανθρώπων, και σε πενήντα χρόνια, αν μπορέσουν να κρατήσουν τα εδάφη που τους έχουν επιδικασθή, θα είναι ένα έθνος είκοσι εκατομμυρίων. Είναι καλοί ναυτικοί. Θα αναπτύξουν ναυτική δύναμιν. Θα κατέχουν τα σημαντικώτερα νησιά της Ανατολικής Μεσογείου. Τα νησιά αυτά μπορούν να γίνουν οι βάσεις υποβρυχίων του μέλλοντος.

«Καλύπτουν τα πλευρά των συγκοινωνιών μας δια της Διώρυγος του Σουέζ με τας Ινδίας, την Άπω Ανατολήν και την Αυστραλιανήν Ήπειρον. Οι Έλληνες έχουν έντονο το αίσθημα της ευγνωμοσύνης και, αν ημείς είμεθα οι σταθεροί φίλοι της Ελλάδος κατά την περίοδο της εθνικής της επεκτάσεως, η Ελλάς θα αποτελέσει μίαν από τας διασφαλίσεις χάρις εις τας οποίας μπορούν να διατηρηθούν αι βασικαί εσωτερικαί γραμμαί συγκοινωνίας της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.» (Μνημονεύεται στο έργο του Winston Churchill, *The Aftermath*, και στο *Μεταξάς* 42, τ. III, σ. 738).

58. Κρίση του Σ. Στεφάνου, γραμματέα του Ε. Βενιζέλου, στο Βενιζέλος 4, τ. II, σ. 302.

59. «Διά τής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής τών Φιλελευθέρων θέλει επιτευχθῆ, ὁ διπλασιασμός τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτος καί ὁ περιορισμός τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἐργατικῶν χειρῶν, τοῦθ' ὅπερ θέλει ἐπιτρέψῃ τὸν διπλασιασμόν τῆς ἀποδόσεως τῆς στρατολογίας. [...] Ἡ θέσις (τῆς Ἑλλάδος οὕτω) ἐν τῷ κόσμῳ θέλει εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν δύναμιν αὐτῆς τῆν τε πολεμικὴν καὶ οἰκονομικὴν. [...]» (Προεκλογικὴ ἀγόρευση τοῦ Βενιζέλου στις 19.2.1912, στην Πάτρα· βλ. Βενιζέλος 5, σ. 30 κ.ε.).

60. Βλ. πιο πάνω προηγούμενη υποσημ.

61. Βλ. *Ευελπίδης* 22, σ. 94 κ.ε.

62. Μεταξύ των ετών 1910-18 ο μέσος ετήσιος αριθμός μεταναστών προς τις ΗΠΑ ήταν 30.000 (*Ευελπίδης* 22, σ. 6). Ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων Ρέ-

Η πραγματικότητα λοιπόν αυτή που περιγράψαμε, εσωτερική και διεθνής, επέβαλλε τη σφρηλάτηση της εθνικής ενότητας, τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής νομοθεσίας, την άμβλυση των κοινωνικών συγκρούσεων. Και ο Βενιζέλος δεν δίστασε να ακολουθήσει μια ανάλογη πολιτική. Παρά την αντίδραση, όπως είδαμε, πολλών μεγαλοαστών οπαδών του⁶³. Για να υποτάξει όμως την αντίδραση αυτή χρειαζόταν, βέβαια, και θέλησε να χρησιμοποιήσει και τον σοσιαλιστικό ενθουσιασμό της ομάδας Παπαναστασίου. Που, άλλωστε, δεν ήταν επικίνδυνος για την πολιτική του σύλληψη για ένα εκσυγχρονισμένο αστικό κράτος... Ενώ, αντίθετα, ανάμεσα στον ηγέτη των Φιλελευθέρων και τον αρχηγό των Κοινωνιολόγων υπήρχε στη δεκαετία του '10 μια αμοιβαία χρήσιμη συμπληρωματικότητα λειτουργιών και ρόλων που προσδιορίστηκε από τη συνεργασία τους...

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΠΟΡΡΟΦΗΣΗΣ

Διαμόρφωση συμπληρωματικών λειτουργιών και ρόλων

Είδαμε ήδη ότι η διεθνής συγκυρία, οι εθνικές προοπτικές αλλά και οι δυνατότητες της αστικής τάξης, η προσωπική ιδιοσυγκρασία του ηγέτη της, ο δυναμισμός και οι ευαισθησίες του, όλα αυτά ευνοούσαν στη δεκαετία του '10 μια τολμηρή και θαρραλέα κοινωνική πολιτική. Μια κοινωνική πολιτική, στη σύλληψη του Βενιζέλου, αναγκαία για να μπορεί αυτός να λειτουργεί ως «τὸ ἀσφαλέστερον ἔρεισμα τῆς τάξεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος»⁶⁴. Είδαμε όμως επίσης πως τη μεγαλόπνοη και διαυγή αυτή πολιτική σύλληψη του κρητικού ηγέτη δεν την ασπάζονταν πάντοτε οι μεγαλοαστοί οπαδοί του. Σε σημείο που να του αντιτάσσουν κάποτε αντίδραση λυσσώδη. Στην προσπάθειά του λοιπόν να υλοποιήσει την εξισοροπητική του σύλληψη ο ηγέτης των Φιλελευθέρων είχε απόλυτη ανάγκη και τη ραπή Παπαναστασίου. Με τον ιδεολογικό της αγώνα, τις διεκδικήσεις και τη μαχητικότητά της προετοίμαζε τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις και επέτρεπε στον Βενιζέλο να τοποθετείται απέναντι σε ώριμα πια κοινωνικά αιτήματα. Ὡστε να μην έχει ο ίδιος το πολιτικό κόστος της πρώτης προβολής τους αλλά το κέρδος (και προς τις δύο κατευθύνσεις) που προερχόταν από τη σταδιακή εφαρμογή τους. Μ' αυτή την έννοια, απόλυτα χαρακτηριστική της αντίληψης για τη συμπληρωματικότητα του ρόλου των δύο ανδρών στην περίοδο της πολιτικής αυτονομίας του Παπαναστασίου είναι η παρακάτω στιχομυθία του 1910, όπως μεταφέρθηκε στη Βουλή από τον Παπαναστασίου δεκαεννέα χρόνια αργότερα:

πουλής είχε υπολογίσει τον συνολικό αριθμό των μεταναστευσάντων στο εξωτερικό το 1907 σε 46.282 (βλ. Κορώνης 33, σ. 12).

63. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 40.

64. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 40.

« — Παπαναστασίου: Είς τὰ 1910 [...] μοῦ εἶπατε: “Σεῖς ἔχετε ἄλλον προορισμὸν καὶ ἄλλον ἐγὼ· σεῖς εἴσθε ἓνα εἶδος ἀτμομηχανῆς, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προχωρῇ καὶ ἐγὼ νὰ κάμω ἓνα κόμμα ἀνορθωτικὸν τὸ ὁποῖον, ἐφόσον ὠριμάζουν αἱ ιδέαι αὐταί, θὰ τὰς ἐφαρμόζη”. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα ἡ ἰδική μας καὶ αὐτὴ ἡ ἰδική σας. Ἡμεῖς θὰ βαδίζωμεν πάντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ὅταν ὠριμάζουν αἱ ιδέαι θὰ τὰς ἐφαρμόζετε σεῖς ἢ οἰονδήποτε ἄλλο κόμμα.

» — Βενιζέλος: Ἐγὼ τὰς ιδέας τὰς εἶχα μέσα στὴν ψυχὴν μου καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ σᾶς λέγω: “Ἀκοῦστε βρὲ παιδιά, ἐργασθῆτε, εἴσθε καὶ νεώτεροι ἀπὸ μένα. Κυττᾶζτε νὰ ὠριμάσουν αἱ ιδέαι, διότι δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχη κανεὶς καλὰς ιδέας ἀλλὰ πρέπει νὰ τὰς ἐφαρμόσῃ”»⁶⁵.

Ακόμα δε πιο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ ρόλο τῆς ομάδας Παπαναστασίου εἶναι τὸ ἐξῆς γεγονός:

Στὰ 1912, ὁ Εμμ. Μπενάκης, πιστὸς καὶ στενότετος φίλος, χρηματοδότης, βουλευτὴς καὶ ὑπουργὸς μέχρι περὶν λίγο Ἐθνικῆς Οικονομίας τοῦ Βενιζέλου, πίστευε στὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάγκη νὰ διανεμηθούν τα μεγάλα τσιφλίκια τῆς Θεσσαλίας στους ἀκτῆμονες τῆς περιοχῆς καὶ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, στὴ σκοπιμότητα περιορισμοῦ των ἀγροτικῶν φόρων. Τὸ αἶτημα ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ πρόβαλε πρὸς τὸ κόμμα του, ποῦ βρισκόταν στὴν ἐξουσία· μῆτε πρὸς τὸν συνάδελφό του ἀρμόδιο ὑπουργό· μῆτε πρὸς τοὺς Φιλελεύθερους βουλευτές. Ἀλλὰ πρὸς τοὺς Κοινωνιολόγους! Καὶ στις 21.7.1912 ἔγραψε στὴ *Νέα Ἡμέρα*: «Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μάθω οἱ λεγόμενοι Κοινωνιολόγοι, ποῦ τόσον θορυβοῦν διὰ τὰ ἐργατικὰ ζητήματα, δὲν θεωροῦν ἐργάτας τοὺς χωρικοὺς; Δὲν λαμβάνουν τουλάχιστον ὑπ’ ὄψιν ὅτι καὶ αὐτοὶ εἶναι ψηφοφόροι διὰ νὰ θορυβήσουν καὶ δι’ αὐτούς;».

Ἀλλὰ ἡ συμπληρωματικὴ αὐτὴ μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Παπαναστασίου λειτουργοῦσε καὶ πρὸς ἄλλη κατεύθυνση (ιδιαίτερα στὴν περίοδο 1928-32, ὅταν καὶ οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν μετακινηθεῖ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀλλὰ ἡ μεταξὺ τοὺς ἀπόστασις στὴν πολιτικὴ κονίστρα παρέμενε περίπου ἡ ἴδια): Ἀν ὁ Βενιζέλος, ἰδίως στὴ δεκαετία τοῦ ’10, προσδοκοῦσε ἀπὸ τὸν Παπαναστασίου νὰ συμβάλει στὴν ὠρίμανση των ἀναγκαίων κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, στὴν περίοδο 1928-32 τὸν ἤθελε κυρίως γιὰ νὰ λειτουργεῖ καταναγκαστικὰ πρὸς τὴν ἐργατικὴ τάξη. Δεδομένου τοῦ ὅτι, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἀρκὰς πολιτικὸς θεωροῦσε υποχρέωσή του νὰ ἀντιπαλεύει τὴν «μπολσεβικοποίηση τῆς ἐλληνικῆς ἐργατικῆς τάξης» καὶ νὰ συμβάλει στὴ φιλικὴ συνύπαρξή τῆς με τὴν υπόλοιπη κοινωνία, ὁ Βενιζέλος δὲν σταμάτησε νὰ τὸν προτρέπει νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ σχετικὴ ἰδεολογικὴ διαπαιδαγώγηση τῆς ἐργατιάς⁶⁶. Εἶχε δε ἀπόλυτη συναίσθηση πὼς ὁ με

65. Παπαναστασίου 49, σ. 583.

66. Βλ. Βούρος 14, σ. 219, Παπαναστασίου 49, σ. 592.

φιλεργατικές και σοσιαλιστικές περγαμηνές Παπαναστασίου θα μπορούσε να έχει μια πιο αποτελεσματική δράση προς την κατεύθυνση αυτή...

Δεν πρέπει να παραγνωρισθεί, τέλος, ότι οι σχετικοί συμπληρωματικοί ρόλοι και οι αντίστοιχες στην πολιτική κόνιστρα θέσεις των δύο κομμάτων στις περιόδους 1910-15 και 1928-33 —όταν δηλαδή ο Παπαναστασίου, επικεφαλής αυτόνομης πολιτικής κίνησης, αντιμετωπίζει τον ορθόδοξο βενιζελισμό υπό τον φυσικό του ηγέτη— διεύρυναν τα περιθώρια δράσης και του ηγέτη των Κοινωνιολόγων: του επέτρεπαν να λειτουργεί σαν το «κόμμα της κίνησης». Να προβάλλει δηλαδή, συνειδητά, κοινωνικά αιτήματα και πολιτικές συλλήψεις που ήξερε πως δεν ήταν άμεσα αφομοιώσιμες από μια κοινωνία σαν την ελληνική. Αλλά που θα μπορούσαν να ενεργοποιήσουν μια διαδικασία παραγωγικής ιδεολογικής ζύμωσης. Με αποτέλεσμα, μετά από το συγκερασμό τους με τις ιδέες της συντήρησης, μετά από τη διήθησή τους από το «κόμμα της τάξης», να αποτελέσουν τη χρυσή τομή της κυβερνητικής πράξης. Και έτσι ο Παπαναστασίου μπορούσε να εμφανίζεται σαν τη φαντασία της δημοκρατίας. Και να επιτελεί ένα λειτουργικό πολιτικό ρόλο που δεν τον δέσμευαν οι απαιτήσεις του άμεσου πολιτικού ρεαλισμού⁶⁷. Μόνο που ο Βενιζέλος είχε συναίσθηση της τακτικής του. Και μερικές φορές τον προκαλούσε και τον προσγείωνε απότομα⁶⁸. Κάτι σχετικά εύκολο βέβαια, μιας και στις περιόδους 1923-28 και 1935-36, οπότε ο πολιτικά αυτόνομος Παπαναστασίου δεν έχει απέναντί του το «ιδιωστήριο Βενιζέλος», χαμηλώνει από μόνος τον τόνο του, τροποποιεί την κοινωνική φιλοσοφία του, προσπαθεί να κάνει ο ίδιος τη σύνθεση ρεαλισμού και τόλμης...⁶⁹.

Οπωσδήποτε, γεγονός είναι πως παρά τα περιθώρια που συχνά διέθετε, παρά τον πρωτοποριακό ρόλο που εκ των πραγμάτων είχε αναλάβει, παρά τις προθέσεις του, ο Παπαναστασίου σε πολύ μικρό βαθμό, σ' ολόκληρη την περίοδο της πολιτικής του παρουσίας, μπόρεσε να υλοποιήσει τους στόχους του. Και ιδιαίτερα την πολιτική έκφραση, μέσα από ένα σοσιαλιστικό ή σοσιαλδη-

67. Βλ. τις αντιλήψεις του για την απλή αναλογική και τη «συγκεραστική» λειτουργία που της απέδιδε, στο Παπαναστασίου 49, σ. 555 κ.ε.

68. Έτσι, χαρακτηριστικά, στις 15.12.1930, ο πρωθυπουργός Βενιζέλος απαντώντας στον άλλοτε συνεργάτη του, που του προσήπτε ατομία σε κάποιο κοινωνικό ζήτημα, του τόνισε: «Δεν είμεθα σοβαροί άνθρωποι, αν μου ζητήσεις να εφαρμόσω τās ιδέας σας... Τò φυσικώτερον θά ήτο να έλθης και να μου είπης: "δώσε μου τήν έξουσίαν"! Δέχεσαι τήν έξουσίαν, να τò λύσης τò ζήτημα; Είλικρινῶς...». Βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 675.

69. Πράγματι, οι αρχικές σοσιαλιστικές απολυτότητες του Παπαναστασίου έχουν γίνει το 1924 αναζήτηση μιας «πλήρους κοινωνικής δικαιοσύνης», το 1925 επιδίωξη της κατάργησης «κάθε έκμεταλλεύσεως τῶν ἐργαζομένων», ενώ το 1933 (περίοδος κυβερνητικής σύμπραξης με τον Βενιζέλο) αυτό που επιζητείται είναι «ἐξῆψως ἐν γένει τῶν βιοπαλαιουσῶν τάξεων». Βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 333, 468 και 746 αντίστοιχα.

μοκρατικό φορέα, των συμφερόντων και των οραμάτων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτό οφείλεται, πιστεύουμε, κυρίως στην αρχική απορρόφηση του μέσα στον ορθόδοξο βενιζελισμό την περίοδο 1915-23, μέσα δηλαδή στο καμίνι του εθνικού (ενδοαστικού) διχασμού. Η οποία απορρόφηση - «προπατορικό αμάρτημα» δεν άφησε τέτοια περιθώρια ακόμη και όταν η μετακίνηση προς τα δεξιά του Βενιζέλου στη δεκαετία του '20 θεωρητικά έδινε σχετικές δυνατότητες και ελπίδες στον Παπαναστασίου...

Η αδύνατη χειραφέτηση

Αναφερθήκαμε ήδη στις συνθήκες κάτω από τις οποίες, στο μεταίχμιο του προηγούμενου και του διανυόμενου αιώνα, εισήχθησαν οι πρώτες σοσιαλιστικές ιδέες στον τόπο μας. Στα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι φορείς τους. Στην ανυπαρξία προϋποθέσεων κοινωνικής δεκτικότητας. Όπως επίσης και στην ιδιάζουσα συγκυρία, τον εθνικό και οικονομικό δυναμισμό της αστικής τάξης, το διεθνές κλίμα, με μια λέξη στις συνθήκες που επέτρεψαν την πρόσδεση στο βενιζελικό άρμα των πρώτων ελεύθερων σοσιαλιστών σκοπευτών, και ιδιαίτερα των Κοινωνιολόγων. Η αρχική αυτή πρόσδεση όμως, η α priori απορρόφηση της μόλις διαφαινόμενης τη στιγμή εκείνη σοσιαλιστικής αμφισβήτησης, είχε καθοριστική σημασία για το μέλλον του γενικότερου σοσιαλιστικού κινήματος στον τόπο μας. Όταν, προς το τέλος της δεκαετίας του '10 και με τη λήξη του μεγάλου πολέμου, οι συνθήκες φυσικού προστατευτισμού της βιομηχανίας μας, που είχαν προηγηθεί, αλλά και η δράση της εβραϊκής εργατικής πρωτοπορίας της Θεσσαλονίκης καθιστούσαν δυνατή τη δημιουργία ενός εργατικού κόμματος στην Ελλάδα, τα πράγματα είχαν αλλάξει. Η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν εκεί, σύμβολο, οδηγός και φάρος για τους εργάτες όλου του κόσμου.

Η Τρίτη Διεθνής γεννιόταν με έντονη ελκτική δύναμη. Ενώ στον τόπο μας οι πρώτοι σοσιαλιστές είχαν ήδη συμμαχήσει με το βενιζελισμό... Τη στιγμή εκείνη έλειπε επομένως ένα καλοοργανωμένο, αυτόνομο, ρεφορμιστικό στις μεθόδους δράσης του αλλ' επαναστατικό στους στόχους του σοσιαλιστικό κόμμα, με κοινωνική ανταπόκριση, πείρα, και εμφανή για την εργατική τάξη την ευεργετική πολιτική του δράση. Ένα κόμμα, δηλαδή, που θ' άντεχε το σοκ της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Έτσι, «η Ελλάδα γινόταν η μόνη χώρα της Δυτικής Ευρώπης που ο κομμουνισμός αναπτύχτηκε χωρίς να έχει να αντιμετωπίσει την εχθρότητα ενός σοσιαλιστικού κόμματος»⁷⁰. Όλες οι μεταγενέστερες προσπάθειες για αυτόνομη ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος, είτε αυτές έγιναν μέσα στη γενική αναμπουμπούλα που προκλήθηκε από τη μικρασιατική

70. Βλ. M. Marceau 40, σ. 133.

συμφορά είτε μέσα στην οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30, απέτυχαν οικτρά⁷¹. Οι φορείς τους είχαν βραχυκυκλωθεί. Πάλευαν ενάντια σ' ένα καλοοργανωμένο και προϋπάρχον Κ.Κ., που στιγμές στιγμές έδινε την αίσθηση πως πολεμούσε λιγότερο τον αστισμό και περισσότερο όσους του αμφισβητούσαν τη μονοπώληση της αμφισβήτησης⁷². Ταυτόχρονα δε αντιμετώπιζαν και ένα αστικό κίνημα, που κάποια πρόσφατη ακόμη στιγμή είχε εκφράσει τον προοδευτικό παλμό του έθνους ανοίγοντας μια ανεπούλωτη πληγή στη μάχη του προς τη συντήρηση. Ήταν έτσι σύγχρονοι Σίισοφοι. Χωρίς ελπίδα⁷³.

Αυτός όμως που κατεξοχήν απέτυχε να εμφανιστεί ως σημαντική αυτόνομη πολιτική παρουσία και να εκφράσει κάποιον αντίστοιχο πολιτικό χώρο υπήρξε ο ίδιος ο Παπαναστασίου. Ιδιαίτερα μετά την επαναυτονόμησή του από το Κόμμα των Φιλελευθέρων στις αρχές της δεκαετίας του '20. Παρά τους σοσιαλίζοντες τόνους του, παρά το ρόλο που έπαιξε στις συνθήκες εγκαθίδρυσης της πρώτης ελληνικής δημοκρατίας και παρά την ισχυρή προσωπικότητά του. Οι περιστάσεις του Εθνικού Διχασμού, ο ρόλος και η λειτουργία του την κρίσιμη αυτή περίοδο δεν επέτρεψαν ποτέ πια την ουσιαστική αποταύτισή του από τον Βενιζέλο στη συνείδηση του εκλογικού σώματος. Τόσο για τους οπαδούς του όσο και για τους υπόλοιπους.

Για τους πρώτους, και παρά την ενδεχόμενη αντίθετη αίσθηση του ίδιου του Παπαναστασίου, ο αρχηγός τους ήταν πάντοτε μια τάση μέσα στο βενιζελισμό. Μια παραφυάδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων⁷⁴. Συγκρούσεις, αντεγκλήσεις, αντιπαραθέσεις ήταν ανεκτές μόνο μέσα στο πλαίσιο αυτής της μεγάλης οικογένειας. Η εκλογική συντριβή του Παπαναστασίου, όσες φορές βρέθηκε ευθέως αντιμετώπος στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, είναι ενδεικτική⁷⁵. Όπως

71. «Οι επίδοξοι αρχηγοί (του ΣΚΕ) [...] ήταν όλοι τους, φυσικά, χωρίς οπαδούς, όπως και οι λίγοι οπαδοί ήταν σκόρπιοι, χωρίς ηγέτες», έγραψε χαρακτηριστικά ο Α. Πανσέληνος (48, σ. 209). Και ο Α. Ελεφάντης (21, σ. 360) συμπλήρωσε: «Οι σοσιαλιστές (του ΣΚΕ) ήθελαν να είναι εργατικό κόμμα αλλά δεν είχαν μαζί τους εργάτες».

72. Για τις κομμουνιστικές επιθέσεις κατά των σοσιαλιστών της εποχής, βλ. Νεφέλωδης 47, σ. 72 και Διαμαντόπουλος 19, σ. 185.

73. Πρβλ. Lipsset 37, σ. 74.

74. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον εκ των ηγετών του ορθόδοξου βενιζελισμού Θ. Σοφούλη (βλ. *Εφημερίς Συνζητήσεων της Βουλής*, τ. Ι, 37η-38η συνεδρίαση, καθώς και Μάξιμου 39, σ. 58).

75. Το «ευπρέπες», αντίθετα, ποσοστό ψήφων που στις εκλογές του 1932 πέτυχε ο άλλος αποσπασθείς βενιζελικός πρόεδρος ηγέτης, ο Γ. Καφαντάρης, σε σημαντικό βαθμό οφείλεται στο ότι αυτός, εναντιωμένος από το 1928 προς τον Βενιζέλο, είχε καταφέρει να συμπεριλάβει στα ψηφοδέλτιά του και ικανό αριθμό αντιβενιζελικών τοπικών προσωπικοτήτων. Για την εκλογική σημασία αυτών των προσωπικοτήτων και, γενικότερα, για τους τοπικιστικούς παράγοντες που στις εκλογές εκείνες επέτρεψαν στον Καφαντάρη να φέρει μεγάλη ποσοστά, ιδιαίτερα στις περιφέρειες Αιτωλοακαρνανίας, Φθιωτιδοφωκίδας, Κέρκυρας, Λασιθίου και Λακωνίας, βλ. Διαμαντόπουλος 19, σ. 334 κ.ε.

ενδεικτική είναι και η ευχέρεια της επαναπρόσδεσης στο βενιζελικό άρμα (π.χ. το 1933) αμέσως μετά από μια περίοδο εντονότατων —και προσωπικών— μά-
λιστα αντεγκλήσεων⁷⁶.

Πολύ περισσότερο όμως οι αντίπαλοι του βενιζελικού χώρου, τόσο οι βα-
σιλόφρονες όσο και οι αριστεροί, ήταν αδύνατο να κάνουν ενδοβενιζελικές δια-
φοροποιήσεις. Να αποσυνδέσουν από τις ευθύνες, τους στόχους και τα σφάλ-
ματα του Βενιζέλου αυτόν που (θεωρούσαν πως) δεν αποτελούσε παρά την αρι-
στερή του πτέρυγα. Κυριαρχούσε δηλαδή μια διάχυτη αίσθηση πως υπήρχε μια
παμβενιζελισμική παραταξιακή συνείδηση και, κατά συνέπεια, μια αντίστοιχη
ευθύνη. Έτσι, στα 1922, όταν ο Παπαναστασίου και κάποιοι σύντροφοί του
δικάζονταν επί «εσχάτη προδοσία και εξυβρίσει του βασιλέως», ο βασιλικός
επίτροπος, φερέφωνο του κωνσταντινικού κθεστώτος, υποστήριξε πως όλοι οι
βενιζελικοί, ανεξαρτήτως πράξεων, έφεραν την ίδια ποινική ευθύνη, διότι ήταν
όλοι τους φορείς του ίδιου «γενικού δόλου»⁷⁷. Αντίληψη προς την οποία δεν
πρέπει βέβαια να ήταν άσχετη και η, δεκατρία χρόνια αργότερα, παραπομπή σε
στρατοδικείο για το κίνημα του '35 του Παπαναστασίου και άλλων βενιζε-
λικών ηγετών.

Αλλά και για την κομμουνιστική αντίληψη το γεγονός πως ο Παπαναστα-
σίου αποτελούσε την πιο προωθημένη πολιτικά και κοινωνικά έκφραση του
αστικού στρατοπέδου δεν τον διαφοροποιούσε σε τίποτε από τον Βενιζέλο και
τους πιο συντηρητικούς πολιτικούς. Εθεωρείτο απόλυτα συνυπεύθυνός τους για
τη διαίρεση, το φανατισμό, το ματοκύλισμα της εργατικής τάξης⁷⁸. Και τε-
λείως αναξιόπιστος, βέβαια, για κάθε πολιτική συνεργασία...⁷⁹.

Όμοια και το Αγροτικόν Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ) —που στις αρχές της
δεκαετίας του '30, εκμεταλλευόμενο την οικονομική κρίση και με μια έντονη
αντιβενιζελική συνθηματολογία, είχε αρκετά ισχυροποιηθεί— δεν κράτησε δια-
φορετική στάση προς το Εργατοαγροτικό Κόμμα του Παπαναστασίου. Πι-
θανώς γιατί θεωρούσε πως αντιβενιζελισμός που να μη στρέφεται και κατά του
Παπαναστασίου είναι αδιανόητος. Και αυτό παρά τις σκληρότατες την επο-
χή εκείνη «ενδοβενιζελισμικές» διαμάχες. Και παρά το γεγονός πως, όπως πα-
ρατηρεί ένας από τους ηγέτες τότε του αγροτισμού, «το ΑΚΕ είχε συμπερι-

76. Για το χαρακτήρα και την ένταση των αντεγκλήσεων αυτών βλ. Δαφνής, 16, τ. II, σ. 138 κ.ε., και Παπαναστασίου 49, σ. 719 κ.ε. Οπωσδήποτε χαρακτηριστικό είναι το επι-
χείρημα των βενιζελικών μετά την επανασυμφιλίωση του 1933: «Μια οικογένεια είμαστε,
τσακωνόμαστε, ξαναμονιάζουμε...».

77. Βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 348, και Παπανδρέου 50, σ. 136 κ.ε., και ιδίως 140 κ.ε.

78. Βλ. Νεφελούδης 47, σ. 89, όπου και το χαρακτηριστικό μανιφέστο του ΚΚΕ της
6.6.1935.

79. Βλ. ιδίως Ελεφάντης 21, σ. 230 και 236-243.

λάβει στα ψηφοδέλτια του υποψήφιους πολύ λιγότερο αριστερούς από τον Παπαναστασίου»⁸⁰.

Αυτός όμως που με μεγαλύτερη από οποιονδήποτε άλλον ενάργεια εξέφρασε την υπολανθάνουσα στον πολιτικό ορίζοντα αντίληψη της αδυναμίας αποταύτισης του Παπαναστασίου από τον ιστορικό ηγέτη του βενιζελισμού, τις ευθύνες και τη μοίρα του, ήταν ένας αξιόλογος υποψήφιος και δυνάμει ηγέτης του μικρού Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΚΕ). Το κόμμα αυτό εμφανίστηκε μέσα στη θορυβώδη δεκαετία του '30 και προσπάθησε, μάταια, να κάνει αισθητή την πολιτική του παρουσία. Και στις εκλογές του 1932 ο υποψήφιος αυτός, ο Στρατής Σωμερίτης, προσπαθώντας να εκμεταλλευθεί τη διάχυτη κατά της κυβέρνησης λαϊκή δυσαρέσκεια για την οικονομική κρίση⁸¹, τόλιζε στους δυνητικούς ψηφοφόρους του, ιδιαίτερα στις «παπαναστασιακές» περιφέρειες της βορειοανατολικής Ελλάδας, πως ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο ν' αποδοκιμάσουν τον Βενιζέλο χωρίς ν' αποδοκιμάσουν ταυτόχρονα και τα «βενιζελάκια» (δηλαδή, όπως διευκρίνιζε, τον Παπαναστασίου)⁸²! Την περίοδο 1929-32 ο Παπαναστασίου είχε μετονομάσει το κόμμα του από Δημοκρατική Ένωση σε Εργατοαγροτικό. Είχε ασκήσει έντονη αντιπολίτευση στην κοινωνική ιδιαίτερα πολιτική του Βενιζέλου. Είχε προωθήσει στο έπακρο τις διαφορές των γενικότερων πολιτικών φιλοσοφιών τους. Είχε επεξεργαστεί ένα πρόγραμμα που τον έφερε πιο κοντά στο ΣΚΕ απ' ό,τι στους Φιλελευθέρους. Μια τέτοια επομένως διατύπωση δεν μπορεί παρά να αναφερόταν στη διάχυτη αντίληψη για την ύπαρξη μιας γενικής παραταξιακής συνείδησης —και μιας αντίστοιχης γενικής παραταξιακής ευθύνης— όλων των ιστορικών προσωπικοτήτων του βενιζελισμού. Που ήταν εξαιρετικά δύσκολο να αποταυτιστούν στη λαϊκή συνείδηση από τον Βενιζέλο⁸³.

80. Βλ. Πουρνάρας 57, τ. IV, σ. 30.

81. Για τις επιπτώσεις στην Ελλάδα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης 1929-32 βλ. ιδίως Βεργόπουλος 9, σ. 93 και Κούνδουρος 34, σ. 109. Ενδεικτικό, ωστόσο, είναι πως σ' έναν ενεργό πληθυσμό 2.603.533 ατόμων ο αριθμός των ανέργων πέρασε από 75.000 το 1928 σε 127.000 το 1929, σε 155.000 το 1930, σε 218.000 το 1931 και, τέλος, σε 237.000 το 1932. Ας προστεθεί δε πως τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης τις επιβάρυνε και η ψυχολογική δυσαρέσκεια των προσφύγων από το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930, που τους απομάκρυνε την ελπίδα επιστροφής στις πατρίδες και την παλιά κοινωνική τους θέση (ή τουλάχιστον την ελπίδα αποζημίωσης για τις χαμένες περιουσίες).

82. Βλ. Σωμερίτης 59, σ. 108.

83. Η παρακάτω κρίση του προδευτικού βενιζελικού Χρ. Μάνεσι (ψευδώνυμο του Χρ. Χρηστίδη), αν και δεν αφορά μόνο τον Παπαναστασίου αλλά όλους τους αυτονομηθέντες από το βενιζελισμό ηγέτες (και ιδιαίτερα τον Καφαντάρη), είναι απόλυτα ενδεικτική: «Η Τρίτη Κατάσταση είναι πολύ άξιόπαινη άλλ' ανεφάρμοστη: Λείπουν οι άχρωμάτιστοι [...] ο κόσμος θεωρεί τους περισσότερους ανεξάρτητους ως άποτυχημένους ή δυσαρεστημένους βενιζελικούς ή αντιβενιζελικούς. Για τους άποτυχημένους δεν έχει φυσικά καμμιάν υπό-

Συμπερασματικά, και ως συνέπεια των πιο πάνω εκτιμήσεων, θα μπορούσαμε να πούμε πως η συνάντηση, στα μέσα της δεκαετίας του '10, του ηγέτη του δυναμικού αστισμού Ε. Βενιζέλου με τον πρωτοπόρο του εξελικτικού σοσιαλισμού Α. Παπαναστασίου, πέρα από τα άμεσα πολιτικά της αποτελέσματα, δεν υπήρξε θετική για το πολιτικό μέλλον ούτε του εξελικτικού σοσιαλισμού ούτε του Α. Παπαναστασίου. Στον πρώτο δεν επέτρεψε να αμφισβητήσει από το μετέπειτα ΚΚΕ τη μονοπώληση του αριστερού πολιτικού χώρου. Τον δεύτερο τον ανάγκασε να παίξει ένα περιθωριακό πολιτικό παιχνίδι μετά την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Κύρια δε συμβολή του υπήρξε, στο διάστημα αυτό, ο εμπλουτισμός του πολιτικού συστήματος με καινοτόμες ιδέες που συγκροτούν μια ολόκληρη πολιτική φιλοσοφία, σημαντικά διαφοροποιημένη πράγματι από αυτή του Βενιζέλου.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ:

Οι αντίθετες πολιτικές φιλοσοφίες

Στην αντιπαραθετική μελέτη των κοινωνικών φιλοσοφιών του Βενιζέλου και του Παπαναστασίου εντοπίσαμε τα ουσιώδη σημεία σύγκλισης: αναφερόμενα στον κοινωνικό ρόλο του κράτους, στα παραδεκτά όρια των κοινωνικών συγκρούσεων, στην αυτόνομη οργάνωση των διάφορων κοινωνικών δυνάμεων, στην αποδοχή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων κ.ά. Διαπιστώσαμε όμως και μια θεμελιακή διαφορά αφετηρίας αναφερόμενη στα κίνητρα της διάθεσης της πολιτικής εξουσίας για κοινωνικές παροχές⁸⁴. Η διαφορά αυτή σε σημαντικό βαθμό — και σε συνδυασμό βέβαια με προσωπικά, κομματικά ή άλλα κίνητρα — προσδιόρισε τις σημαντικές διαφορές της πολιτικής φιλοσοφίας των δύο ανδρών, τις αναφερόμενες ιδιαίτερα στις αντιλήψεις τους για τη διεύθυνση, το χαρακτήρα και τη λειτουργία των κομμάτων, τις σχέσεις των εξουσιών, καθώς και, μέχρι ενός σημείου, τη μορφή του πολιτεύματος και το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων.

Σχέσεις των εξουσιών.

Διεύθυνση, χαρακτηρισμός και λειτουργία των κομμάτων

Ένα από τα βασικότερα σημεία πολιτικής διάστασης μεταξύ Βενιζέλου και Παπαναστασίου υπήρξε πάντοτε η διαφορά της αντιλήψεώς τους ως προς

ληψη. "Όσο για τους δυσαρεστημένους, αποδίνει σχεδόν πάντα τη δυσαρέσκειά τους σε προσωπικά ελατήρια. Πάντως τους αποδίδει ως απόδειξη ανικανότητας το ότι δεν μπόρεσαν να αγωνισθούν μέσα στο κόμμα για να επιβάλλουν τις απόψεις τους. [...]" (Μάνεσης 38, σ. 19 κ.ε.).

84. Βλ. πιο πάνω.

τις σχέσεις ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Πράγματι ο κρητικός ηγέτης (κυρίως, αλλ' όχι μόνον, προς το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας) επανειλημμένα υποστήριξε την ανάγκη της *de facto*, αν όχι και *de jure*, απορρόφησης της νομοθετικής λειτουργίας από την κυβέρνηση⁸⁵. Η σχετική άλλωστε τοποθέτησή του δεν ήταν παρά η αντανάκλαση στο επίπεδο των θεσμών της γενικότερης αντίληψής του για την ανάγκη συγκεντρωτικής άσκησης της εξουσίας και της συνακόλουθης φυσικά δυσπιστίας του προς τις συλλογικές διαδικασίες⁸⁶. Ειδικότερα δε η από μέρους του συγκεντρωτική ορ-

85. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η παρακάτω απάντηση που ο ηγέτης των Φιλελευθέρων έδωσε στις 13.12.1928 προς τον Α. Παπαναστασίου: «[...] 'Ανήλθον, διά να άπαντήσω δι' όλιγων εις τόν κ. 'Αρχηγόν της Δημοκρατικής 'Ενώσεως, ό όποιος πιστεύει, ύποστήριξεν μάλλον, άπόψε από τού βήματος ότι ή καλή λειτουργία τού πολιτεύματος άπαιτεί ή Κυβέρνησις να είναι Κυβέρνησις και ή Βουλή Βουλή. 'Η Κυβέρνησις έχει τήν εκτελεστικήν εξουσίαν, ή δέ Βουλή τήν νομοθετικήν. Αύτά κύριοι, είναι αίρέσεις κοινοβουλευτικάί. Τό να ζήτη κανείς τόν χωρισμόν τών εξουσιών εις κοινοβουλευτικά πολιτεύματα, — να έχη ή Κυβέρνησις τήν εκτελεστικήν εξουσίαν και ή Βουλή τήν νομοθετικήν, είναι άληθινάί αίρέσεις» (βλ. Βενιζέλος 4, τ. Ι, σ. 203).

Περνώντας δε από την αντίθεση στη θέση λίγο αργότερα, στις 21.2.1930, τόνιζε απευθυνόμενος πάντοτε προς τη Βουλή: «[...] Κατ' έμέ είναι ή ουσία τού κοινοβουλευτισμού, ότι ούσιαστικώς νομοθετεί ή Κυβέρνησις [...]» (βλ. Βενιζέλος 4, τ. Ι, σ. 215). Προς το τέλος δε της ζωής του και υπό την επιρροή της οικονομικής κρίσης του 1929-32 και την αντίστοιχη ανάγκη αύξησης του κρατικού παρεμβατισμού ο κρητικός ηγέτης είχε αντιμετώπισει και την περίπτωση ακόμη και της τυπικής, της *de jure* απορρόφησης της νομοθετικής εξουσίας από την κυβέρνηση. Σύμφωνα μ' ένα συνταγματικό σχέδιο που είχε προσωπικά συντάξει (στο περίφημο «Κίτρινο Τετράδιο») η Βουλή δεν θα έπρεπε να συγκαλείται πάνω από τρεις φορές το χρόνο, ως τρεις βδομάδες το *maximum* τη φορά, δηλαδή ουσιαστικά μόνο για να επικυρώνει το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης (βλ. τις σχετικές του αντιλήψεις στο Βενιζέλος 4, τ. Ι, σ. 116 και, ιδίως, στο Πολυχρονιάδης 50α, σ. 95 κ.ε.). Αυτές οι αντιλήψεις άλλωστε του εβδομηντάρη πια Βενιζέλου δεν είναι παρά η συστηματοποίηση, και αποκρυστάλλωση απόψεων που από την αρχή της εθνικής του σταδιοδρομίας είχε υποστηρίξει: Πράγματι, ήδη στις 16.11.1911, είχε κατηγορηθεί από τον Παπαναστασίου ότι επιδίωκε να μετατρέψει τη βουλή «εις Λέσχην χειροκροτούσαν πρὸς βλάβην, πρὸς κατάπτωσιν τού πολιτεύματος».

Αυτό διότι είχε την αντίληψη πως τα κυβερνητικά νομοσχέδια έπρεπε να ψηφίζονται «άσυζητητῶ καί σωρηδόν» (βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 145). Ενώ το 1913 αντίστοιχες βολές είχε δεχθεί και από τον Δ. Γούναρη, όταν είχε ζητήσει από τη Βουλή γενική εξουσιοδότηση για να νομοθετεί με διατάγματα που θα επικυρώνονταν από τη Βουλή εκ των υστέρων και *en bloc* (βλ. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, 19η περίοδος, 22.11.1913, σ. 182 κ.ε., καθώς και Μάλλωσης 37α, σ. 263).

86. Για την αντίληψη αυτή του κρητικού ηγέτη και τις συνέπειές της στον τρόπο λειτουργίας του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του βενιζελικού κράτους γενικότερα, εξαιρετικά χαρακτηριστικές είναι οι πιο κάτω κρίσεις του κατά περιόδους στενού συνεργάτη του Βενιζέλου Κ. Ζαβουτιάνου:

«Σύμφωνα πρὸς τὰς κινήσεις ταύτας καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν του, θὰ ἴδυντο ἀσφαλῶς

γάνωση και διεύθυνση του Κόμματος των Φιλελευθέρων — προϋπόθεση της de facto απορρόφησης της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία — γινόταν αναγκαία από πολλούς παράγοντες: από τον εθνικό - διαταξικό χαρακτήρα αυ-

τό κόμμα τούτο να ονομασθή «Κόμμα Ἐθνικόφρον» ἢ «Κόμμα Μεταρρυθμιστικόν», ἢ «Κόμμα Προοδευτικόν», ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψει τὴν σημασίαν ἢ ὅποια ἀπεδόθη γενικῶς ἐν Εὐρώπῃ καθ' ἕλον τὸν 19ον αἰῶνα εἰς τὸν ὅρον τούτον, τοῦ ὁποίου χρῆσιν ἔκαμναν ὅλα τὰ ὅπως-δήποτε ἀνήσυχα κόμματα πού ἀπ' ὅλα κατεπιάνοντο. Οἰανδήποτε ἀσφαλῶς ἐκ τῶν ὀνομασιῶν τούτων ἠδύνατο νὰ προσλάβῃ τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἢ καὶ ἄλλας ἀκόμη. Μίαν ὁμως καὶ μόνον μίαν δὲν ἠδύνατο νὰ προσλάβῃ, καὶ αὐτὴ ἦτο ἐκείνη πού προσέλαβε, δηλαδὴ τὴν ὀνομασίαν τοῦ Φιλελευθέρου, διότι ἂν εἶναι κάτι πού δὲν ἠγάπησε ποτὲ τὸ κόμμα τούτο καὶ τὸ ὅποιον δὲν ἐσεβάσθη, ἦσαν αἱ ἐλευθερίαι, τὰς ὁποίας, εἰς μὲν τοὺς ἀντιπάλους του συχνὰ ἠρνήθη, εἰς δὲ τοὺς ὀπαδοὺς του πάντοτε, διότι οὐδέποτε ἐπέτρεψεν εἰς αὐτοὺς νὰ ἔχουν ἴδιαν γνώμην...» (Ζαβιτσιάνος 24, τ. I, σ. 74).

Καὶ ὁ ἴδιος συγγραφέας συνεχίζει:

«Ἄν ὁ Βενιζέλος ἔκαμε κάτι τὸ ἀληθινὰ δυσάρεστον, πού εἶχε βαθυτάτας τὰς συνεπείας, κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τῆς 1ης Νοεμβρίου τοῦ 1920, ἦτο ὅτι ἐξηγυτέλισεν ὅλα γενικῶς τὰ ἀξιώματα, καὶ τῶν ὑπουργικῶν συμπεριλαμβανομένων, πλὴν φυσικὰ τοῦ ἰδικοῦ του, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου διὰ πρῶτην φορὰν ἱδρυσε πολιτικὸν γραφεῖον τοῦ Πρωθυπουργοῦ, στρατιωτικὸν τμήμα τοῦ πολιτικοῦ γραφείου, οἰκονομικὸν τμήμα κτλ., δηλαδὴ ὀλόκληρον κυβέρνησιν, διὰ νὰ συγκεντρώσῃ εἰς χεῖρας του ὅλην τὴν ἐξουσίαν. Ἄρα γε εἰς βᾶρος τίνων οὐσιαστικῶς; Εἰς βᾶρος τῶν ὑπουργῶν του, τὰ ἀξιώματα τῶν ὁποίων διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀηγιῶς ἐξηγυτέλιζεν: *στο ἴδιο* (τ. II, σ. 25).

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος δὲν αρνιόταν τις σχετικὲς ἀντιλήψεις του. Ἀντίθετα τις διατυμπάνιζε:

«Ἄν νομίζετε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος συνίσταται εἰς τὸ νὰ κάνω ψηφοφορίαν εἰς κάθε ὑπουργικὸν συμβούλιον καὶ διὰ κάθε ζήτημα καὶ νὰ ὑποκύπτω εἰς τὴν γνώμην τῆς πλειοψηφίας, καὶ δι' αὐτὸ μὲ κατηγορεῖτε, τότε ὁμολογῶ καὶ ἐγώ, ὅτι αὐτὸ εἶναι αὐταρχισμὸς καὶ εἶμαι αὐταρχικός. [...]

» Ἡ ἀντιπολιτευσις οὐσιαστικῶς θλίβεται, διότι ἔχω τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐπιβάλλω εἰς τοὺς φίλους μου τὴν κομματικὴν πειθαρχίαν καὶ διότι, ἀρχηγὸς ὢν ἐνὸς μεγάλου κόμματος, ἀξιώ, ἀφοῦ ἀκούσω τὰς γνώμας τῶν φίλων μου, ἐλευθέρως ἐκφερομένης, νὰ ἐπιβάλλω τελικῶς τὴν ἰδικὴν μου ἀντίληψιν. [...]

» Εἰδικώτερον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀληθεῖς ἀντίπαλοί μου, τινὲς ἐξ αὐτῶν, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως εἰδικώτερον, φοβοῦμαι ὅτι μὲ θεωροῦν ὅτι εἶμαι ἀντικοινοβουλευτικός, διότι δεικνύω ἀδιαφορίαν πρὸς τὰς ἀξιώσεις τοιούτων μεγάλων ὁμάδων τῆς κοινῆς γνώμης.

» Ἄν, κύριοι βουλευταί, αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους κατηγοροῦμαι ὡς αὐταρχικός, θὰ μοῦ ἐπιτρέψητε νὰ ὑποβάλω εὐλαβῶς πρὸς τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἀντιπολιτεύσεως τὴν πρότασιν, ὅπως τὸ ἐπίθετον αὐταρχικός τὸ ἀντικαταστήσουν διὰ νὰ εἶναι ἀκριβολόγοι, διὰ τῆς λέξεως "ἰσχυρός". Δηλαδὴ, νὰ μὴ λέγουν ὅτι ὁ Βενιζέλος εἶναι αὐτὰρ χι κ ὸς Κυβερνήτης, ἀλλὰ ὁ Βενιζέλος εἶναι ἰ σ χ υ ρ ὸς Κυβερνήτης. [...]

(Βενιζέλος 4, τ. I, σ. 55-57. Αποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀγόρευσίν του πρὸς τὴ Βουλὴν στις 13.3.1931).

Τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶχε συμπυκνώσει ὁ Α. Παπαναστασίου (49, σ. 524) στὴ φράση: «Ἢμπορεῖ κανεὶς νὰ εἴπῃ καὶ κυρίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὅτι ἡ κυβέρνησις δὲν εἶναι τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον, κυβέρνησις εἶναι ὁ πρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου».

τού του κόμματος και τις αντίστοιχες επομένως φυγόκεντρες τάσεις που έπρεπε να περιοριστούν⁸⁷ από τον έντονο ελληνικό τοπικισμό⁸⁸, από τον παραδοσιακό στη χώρα μας κυρίαρχο ρόλο των βουλευτών⁸⁹, από την ανάγκη ταχείας λήψης αποφάσεων σε τόσο κρίσιμες περιόδους σαν αυτές του 1910-20 και 1928-32, που ο κρητικός ηγέτης κυβέρνησε τον τόπο, κ.ά. Κυρίως όμως, όπως είναι αυτονόητο, ευνοείτο από το ταμπεραμέντο και το τεράστιο εύρος του επαναστάτη του Θέριου⁹⁰.

Από την πλευρά του, αντίθετα, ο Παπαναστασίου εναντιώθηκε πάντοτε και με αποφασιστικότητα σε κάθε απόπειρα εξουσιαστικού συγκεντρωτισμού⁹¹, στην de facto επημέρωση αποψίλωση των κοινοβουλευτικών από τις νομοθετικές τους αρμοδιότητες⁹², και ακόμη στη δημιουργία κομμάτων τόσο πειθαρχη-

87. Βλ. Βενιζέλος 6, σ. 53, Βενιζέλος 4, τ. I, σ. 171 κ.ε., 222 κ.ε., και τ. II, σ. 322, Βουρνάς 13, σ. 21, όπου και Κουχτσόγλου, τ. IV, σ. 376 κ.ε.

88. Κατά τον Βενιζέλο οι έννοιες του κράτους και του γενικού συμφέροντος δεν ήταν ακόμη κτήμα του ελληνικού λαού (βλ. Πολυχρονιάδης 50α, σ. 71).

89. Προσπαθώντας να περιορίσει την απορρυθμιστική για τη λειτουργία του κράτους παραδοσιακή παντοδυναμία του τοπικού βουλευτή-φορέα του πνεύματος του τοπικισμού, ο Βενιζέλος την περίοδο 1910-15 προέβαινε—σε κάθε εκλογική αναμέτρηση—σε μια βαθύτερη ανανέωση των Φιλελεύθερων υποψηφίων. Όμως μετά το 1920 παρατηρούμε μια προοδευτική επιβράδυνση του ρυθμού ανανέωσης του βενιζελικού προσωπικού (βλ. ακριβή στοιχεία της σχετικής μας έρευνας στο Διαμαντόπουλος 19, σ. 100 κ.ε.). Σαν μία από τις πιθανές αιτίες της επιβράδυνσης αυτής θεωρήσαμε το ότι, στην περίοδο της έκρυθμης διακυβέρνησης 1917-20, οι νεοείσακτοι στην πολιτική κόνιστρα βενιζελικοί βουλευτές βρήκαν την ευκαιρία να ρουσφετολογήσουν ασύστολα, να δημιουργήσουν προσωπικά πελατειακά δίκτυα και έτσι να γίνουν δύσκολα αντικαταστατοί (χαρακτηριστική απόλυτα είναι επομένως η διαπίστωση του Α. Μιχαλακόπουλου, σύμφωνα προς την οποία «από το 1917 μέχρι το 1920 [...] είχαμε λησμονήσει τον αντίπαλον πολιτικόν κόσμον, και μάλλον κατεγίνοντο τὰ μέλη του κόμματος εις τὸ νὰ ἀνταγωνίζωνται καὶ νὰ δυσφημῶσιν ἄλληλα» (βλ. Μιχαλακόπουλος 42α, τ. I, σ. 474).

90. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 86. Βλ. ακόμη Βενιζέλος 4, τ. I, σ. 56:

«Είμαι ἀληθῆς κυβερνήτης ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὴν ἐντολὴν τοῦ λαοῦ, νὰ σχηματίσῃ Κυβέρνησιν, ἀλλὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ καταθέσῃ τὴν ἀρχὴν ἐνώπιον τῆς πρώτης δυσμενοῦς ψήφου τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ λαοῦ. Ἐννοεῖ ὁμως, ἐφ' ὅσον εἶναι κυβερνήτης, νὰ διευθύνῃ αὐτὸς τὴν πλειοψηφίαν τῆς Βουλῆς καὶ ὄχι νὰ διευθύνεται ὑπ' αὐτῆς. Ἐννοεῖ ἀκόμη τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν νὰ διατηρῇ ἐλευθέραν ἀπὸ πάσης ἐκθέσμου παρεμβάσεως, ὅθενδήποτε προερχομένης, ἀκόμη, διὰ νὰ εἶμαι εὐλικρινῆς, καὶ ἐκ μέρους αὐτῶν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ». [...]

Ἄς τιστεῖ ἐπιπρόσθετα πὼς ὁ κρητικὸς ηγέτης, ἀν καὶ ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀριότερην ὀργάνωσιν τοῦ κόμματός του, ἀναγνώριζε ὡστόσο πὼς ἡ ὀργάνωσιν αὐτὴ καὶ οἱ συλλογικὲς διαδικασίαι που θα ἐνεργοποιοῦσε προσέκρουαν στὸ κῆρος του καὶ στὸ δῆος που αὐτὸς προκαλοῦσε (στο ἴδιο, τ. I, σ. 163).

91. Αποκορύφωση της σχετικής εναντίωσής του αποτελούν οι αγώνες του τόσο για τη συνταγματική κατοχύρωση της απλής αναλογικής ως πάγιου εκλογικού συστήματος όσο και για τη θεσμοποίηση του ενιαίου της πρωθυπουργικής θητείας (βλ. πιο κάτω).

92. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 85.

μένων που θα οδηγούσαν εκ των πραγμάτων στην αποψίλωση αυτή⁹³. Η σχετική εναντίωσή του όμως δεν πήγαζε μόνο από μια αισθηματική - ιδεολογική αντίθεση προς μια βοναπαρτιστικού τύπου συγκεντρωτική άσκηση της εξουσίας⁹⁴. Αλλά και από τον ιδιόρρυθμο πολιτικό ρόλο που η μοίρα είχε επιφυλάξει στο κόμμα του.

Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία πως η αυξημένη δύναμη του κοινοβουλίου σε σχέση προς την εκτελεστική εξουσία συνεπάγεται και αντίστοιχη αύξηση της δύναμης της αντιπολίτευσης. Ιδιαίτερα δε ενισχύονται έτσι μικρά κόμματα σαν αυτό του Παπαναστασίου, που το μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας του παρέμεινε στην αντιπολίτευση και του οποίου η κύρια πολιτική συμβολή ήταν να λειτουργεί σαν «φαντασία της δημοκρατίας» και να επεξεργάζεται σχέδια κοινωνικών, οικονομικών και συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Γιατί έκφραση της σχετικής αυτής ενδυνάμωσης του κοινοβουλίου είναι μια κάποια ελευθερία δράσης των κοινοβουλευτικών ανδρών, και αντίστοιχη, επομένως, χαλάρωση της εσωτερικής πειθαρχίας των κυβερνητικών ιδίως κομμάτων. Αυτή όμως οπωσδήποτε θα επέτρεπε στο συνήθως ιδεολογικά συμπαγές κόμμα του Παπαναστασίου να προωθεί ευκολότερα, μέσα από ευκαιριακές συμμαχίες, τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια. Ενώ παράλληλα, χάρη στις διευρυμένες πολιτικές δυνατότητές του, θα διευκόλυne την επιδίωξή του να εκφράσει αυτόνομα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Και να προωθεί τα συμφέροντά τους για συγκερασμό και εναρμόνιση μέσα από καλύτερους όρους και θέσεις⁹⁵.

Αυτοί οι λόγοι, οι αναφερόμενοι τόσο στις κοινωνικές φιλοσοφίες όσο και, κυρίως, στους διάφορους, χν και συμπληρωματικούς, ρόλους των κομμάτων των δύο ηγετών, είναι που προσδιόρισαν τις διαφορές των πολιτικών τους φιλοσο-

93. «Έν πάση περιπτώσει, άνεξαρτήτως τιαύτης τινός κατευθύνσεως, τὰ μέλη τῆς πλειοψηφίας ἔχουν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκφέρουν εἰς τὴν Βουλὴν εὐσυνειδήτως τὴν γνώμην των, ὄχι μόνον ὅταν συμφωνοῦν ἀλλὰ καὶ ὅταν διαφωνοῦν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν. Μόνον εἰς τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν σαφῶς εἰς τὰς ἐκλογὰς ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, δεσμεύεται ἡ γνώμη τῶν ὑπὸ ὠρισμένον πρόγραμμα ἐκλεγέντων βουλευτῶν. Καὶ μόνον πάλιν ἔταν ἐπὶ ἐνὸς νομοσχεδίου τίθεται ζήτημα ἐμπιστοσύνης ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, οἱ βουλευταὶ ἔχουν νὰ κρίνουν, ἐφόσον διαφωνοῦν μὲ τὰς ἀντιλήψεις τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου τούτου, ποῖον εἶναι τὸ ὀλιγώτερον κακόν, ἢ ψήφισις τοῦ νομοσχεδίου ἢ ἡ ἀνατροπὴ τῆς Κυβερνήσεως, καὶ νὰ τὸ προτιμήσουν χάριν τοῦ γενικωτέρου συμφερόντος. Εἰς ὅλας τὰς ἄλλας περιπτώσεις οἱ βουλευταὶ ὀφείλουν νὰ ἐκφέρουν μετὰ παρησίας τὴν γνώμην των, ὅσον καὶ ἂν διαφωνῇ ἡ Κυβέρνησις διότι, ἄλλως καὶ τὴν ἐντολὴν ποὺ ἔλαβαν ἀπὸ τὸν λαὸν δὲν ἐκπληροῦν καὶ τὸν θεσμὸν τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας ἐξευτελλίζουν»: Ἀπὸ τὴν ἀγόρευσίν του πρὸς τὴ Βουλὴν στίς 31.12.1928 (βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 567).

94. Πράγματι, σ' ἓνα κείμενο του 1922, που δεν ήταν προορισμένο για δημοσίευση, ο Παπαναστασίου δικαιολογεί την —με άμεσο λαϊκό έρεισμα— απόλυτη υπεροχή του Βενιζέλου (βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 339).

95. Βλ. πιο πάνω.

φιών στα ζητήματα της σχέσης των εξουσιών, στο ρόλο, τη λειτουργία και τους κανόνες διεύθυνσης των πολιτικών κομμάτων. Πιστεύουμε πως οι ίδιοι ακριβώς αυτοί παράγοντες προσδιόρισαν και το επικίνδυνο παιχνίδι που την κρίσιμη περίοδο 1923-25 έπαιξε ο Παπαναστασίου και συγκρούστηκε με τον Βενιζέλο στο ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος (ή της διαδικασίας της μεταβολής του).

Η μορφή του πολιτεύματος

«Ομολογῶ ὅτι μέχρι τοῦ στασιαστικοῦ κινήματος ἐβαδίσατε κατ' ἀνιούσαν κλίμακα ὑπὲρ τῆς δημοκρατικῆς ἰδέας, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ στασιαστικοῦ κινήματος καὶ ἐντεῦθεν, διότι ἐδέχθητε τὴν συνεργασίαν ὠρισμένων στρατιωτικῶν, μὴ δυναμένων νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐμφάνισίν των ὡς δημοκρατικῶν, βαίνετε κατὰ κατιούσαν κλίμακα καὶ λυπούμαι διὰ τοῦτο πολὺ⁹⁶.»

Οι λέξεις αυτές, εκφωνημένες στις 21.1.1924 από τον Ε. Βενιζέλο και απευθυνόμενες στον Α. Παπαναστασίου, συμπυκνώνουν ὅλο το νόημα της σύγκρουσης των δύο ἀνδρῶν γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα των συνθηκῶν εγκαθίδρυσης τῆς Δημοκρατίας του 1924. Συμπυκνώνουν ἀκόμη ὅλο τὸ κλίμα τῆς περιόδου και κάνουν κατανοητὲς τις συνθήκες τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς που σημάδεψε τις πολιτικὲς ἐξελίξεις του τόπου μας τουλάχιστον για μισὸ αἰῶνα.

Βέβαια, στην ἀφετηρία τῆς σύγκρουσης, δὲν ἔλειπε και ἡ ιδεολογικὴ διάσταση. Για τον Παπαναστασίου και τους ἐκάστοτε συνεργάτες του ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία υπῆρξε πάντοτε ἡ μία και μόνη ἀποδεκτὴ μορφή πολιτεύματος⁹⁷. Ο Βενιζέλος ἀντίθετα, νους πρακτικὸς, ἀνθρωπος τῆς δράσης, βαθύτατα ἀντίθετος προς τις κάθε λογῆς δεσμευτικὲς ιδεολογικὲς προσδέσεις⁹⁸, δὲν εν-

96. Βλ. Δαφνῆς 16, τ. I, σ. 220 (ὁ Βενιζέλος ἀναφέρεται στην ἀντεπανάσταση του '23).

97. Βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 259 κ.ε., 285, 294 κ.ε., 335 κ.ε. και 749.

98. Σύμφωνα προς τον πολιτικὸ του φίλο, τον συγγραφέα Γ. Θεοτοκά (25, σ. 106): «Ὁ βενιζελισμὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μία κίνηση ἰδεῶν, οὔτε κι ὁ Βενιζέλος εἶναι στοχαστῆς. Εἶναι ἓνα πνεῦμα λαγαρὸ και ἀπλουστευτικὸ, πού δὲ θέλει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς πρακτικῆς ζωῆς και τῆς δημόσιας ὠφέλειας, ἓνας καθαρῶταμιος ἄνθρωπος τῆς δράσης. Ἐπισκέπτεται συχνὰ τοὺς θεωρητικὸς κόσμους, ἀλλὰ πάντα με μιὰ πρακτικὴ πρόθεση. Δὲν ἐξυπηρετεῖ θεωρίες και ἀρχές. Ζητᾷ ἀπ' αὐτὲς νὰ τὸν ἐξυπηρετήσουν. Τις παίρνει ὅπου τις βρεῖ ὅταν τοῦ χρειάζονται, κι' ὅταν παύσουν νὰ τοῦ χρειάζονται τις ἀποκηρύσσει: βασιλικὸς ὡς τὰ 1924 και κατόπι δημοκρατικὸς, καθαρουσιανὸς στὰ 1910 και δημοτικιστῆς στὰ 1917, φιλελεύθερος πατριώτης στὰ 1912, ἱμπεριαλιστῆς στὰ 1920, μετὰ τὸν πόλεμο θερμὸς εἰρημιστῆς και διεθμιστῆς, κατὰ καιροὺς ὀπαδὸς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας και αὐταρχικὸς, συντηρητικὸς και ριζοσπάστης, δεξιὸς και ἀριστερὸς, ἀνάλογα με τις περιστάσεις. Ὅ,τι πρεσβεύει τὸ θεωρεῖ σωστὸ μόνάχα γιὰ τὴν παρούσα στιγμή και δὲ διστάζει νὰ τὸ διαψεύσει, ἂν ἡ ἐπόμενη στιγμή δημιουργήσει διαφορετικὲς ἀνάγκες».

Ἀλλὰ και ὁ ἴδιος ὁ κρητικὸς γηγῆτης, μιλώντας για τον εαυτὸ του, τονίζει: «Νὰ δεχθῆ τις ὅτι ἐγὼ ἐντὸς μου ὄλας τὰς ἰδέας και τὰς διαθέσεις τοῦ κόσμου» (Βενιζέλος, τ. I, σ. 142).

διαφερόταν τόσο για τη συγκεκριμένη μορφή του πολιτεύματος αλλά για τις πιθανολογούμενες συνέπειες της πρακτικής του εφαρμογής⁹⁹. In concreto δε δυσπιστούσε στη Δημοκρατία^{99α}. Ιδεολογικές διαφορές υπήρξαν λοιπόν σημαντικές. Η «πολιτειακή» όμως σύγκρουση των δύο ανδρών υπήρξε οξεία όχι τόσο λόγω των ιδεολογικών διαφορών αλλά γιατί άλλους στόχους, άλλες προσδοκίες και άλλες επιδιώξεις επένδυε ο καθένας τους στη Δημοκρατία. Και επιπλέον διάφορες ήταν οι δεσμεύσεις τους...

Για τον Βενιζέλο, πράγματι, το ουσιώδες δεν ήταν η βασιλευόμενη ή αβασίλευτη μορφή του πολιτεύματος. Το ουσιώδες ήταν να υπάρχει ένα πολίτευμα που δεν θα ταυτιζόταν με κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο. Ένα πολίτευμα εγκαθιδρυμένο κάτω από συνθήκες τέτοιες που θα το καθιστούσαν καθολικά αποδεκτό και βαθύτατα νομιμοποιημένο στην κοινωνική συνείδηση. Ικανό επομένως να εξασφαλίζει το απαραίτητο πολιτικό πλαίσιο για την απρόσκοπτη κοινωνικοοικονομική πρόοδο, για τη σφυρηλάτηση της κοινωνικής ειρήνης και ηρεμίας, για την αδέσμευτη ανάπτυξη των δημιουργικών δυνάμεων του έθνους. Και όχι ένα πολίτευμα, αληθινή πυριτιδαποθήκη, που με τους διαρκείς κλυδωνισμούς του θα ευνοούσε και τη γενικότερη κοινωνική αμφισβήτηση¹⁰⁰. Τη Δημοκρα-

99. Σε συνέντευξη του 1923, που αναδημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα* στις 1.9.1926 ο Βενιζέλος πράγματι εξέφρασε την ανησυχία του: «[...] Εκείνοι που γνωρίζουν, όπως εγώ, την ψυχήν του ελληνικού λαού, δεν είναι δυνατόν να τρέφονται με όνειρα, όσον αφορά την σταθερότητα μιᾶς κυβερνήσεως δημοκρατικῆς ἐν Ἑλλάδι. Τώρα μπορεί νὰ τὴν ἐπιβάλουν. Ἐκεῖνο ὅμως πού δὲν θὰ δυνηθοῦν νὰ κατορθώσουν, εἶναι νὰ ἐμποδίσουν τὰ πάθη τῶν κομμάτων νὰ τὴν καταστήσουν ἀσταθῆ».

99α. Στην αναφερόμενη στην προηγούμενη υποσημείωση συνέντευξη συνέχισε: «Ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ εἰς μίαν χώραν, ὅπου ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνωτάτου ἀρχόντος εἶναι συνταγματικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἀσυζήτητος, καί, οὐδέποτε ἡ Ἑλλάς θ' ἀποκτήσῃ τὸν σεβασμὸν αὐτὸν διὰ τὸν ὑπατὸν ἀξιώματός της, τὸν ὁποῖον θὰ ἐβγάζε, τρόπον τινά, ἀπὸ τὰ σπλάχνα της. [...]

»Ἐχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ προσωπικὴ πολιτεία τοῦ θανόντος βασιλέως συνεκλόνησε τὰς βάσεις τοῦ βασιλικῆς θεσμοῦ. Οὐτε νομίζω τὸν ἑλληνικὸν λαὸν μὴ ὄριμον διὰ τὴν ἀσκησὶν καθαρᾶς δημοκρατίας. ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀμφιβάλῃ ἂν εἶναι ὄριμος διὰ τὴν ἀσκησὶν τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας, ἥτις ἀποτελεῖ πολυπλοκώτερον πολίτευμα. Καὶ διὰ τοῦτο εὐρίσκω ἐντελῶς φυσικὴν τὴν δημιουργίαν κόμματος δημοκρατικῆς τοῦ Ἀλεξ. Παπαναστασίου, ἀποστολὴ τοῦ ὁποῖου θὰ εἶναι νὰ διαφωτίσῃ βαθμιαίως τὸν λαὸν περὶ τῆς καθαρᾶς δημοκρατίας. Νὰ ἀποτολῆ δὲ αὐτὴ ἀντίπαλον δέος διὰ τὸ καθεστὼς πολίτευμα καὶ συνέχῃ αὐτὸ ἀπὸ συνταγματικᾶς παρεκτροπᾶς. Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆ ἐν καλῇ πίστει ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ λαοῦ ἰδίως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἀποστέργει τὴν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύματος [...] καὶ ἐπιμένει νὰ κάμῃ περαιτέρω δοκιμὴν τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας».

100. Απαντώντας στον Παπαναστασίου στις 23.1.1924 ο Βενιζέλος έδινε το μέτρο των συνθηκών που θεωρούσε αναγκαίες για μια Δημοκρατία στέρεη και μη ταυτισμένη προς κάποιο πρόσωπο: «Δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ γνωρίζῃ ὁ λαὸς ποία εἶναι ἡ γνώμη μου.

τία, επομένως, μόνο κάτω από τις —καθησυχαστικές— θετικές και αρνητικές αυτές προϋποθέσεις τη θεωρούσε αποδεκτή¹⁰¹.

Ο Παπαναστασίου, από την πλευρά του, είχε απόλυτη συναίσθηση πως τη στιγμή εκείνη πολιτειακή μεταβολή χωρίς γενικότερους κραδασμούς δεν ήταν δυνατή και αναγνώριζε πως η απαραίτητη ωρίμανση του θέματος δεν είχε αρκετά πλησιάσει την επιθυμητή καθολική (ή, έστω, ευρεία) λαϊκή συναίνεση¹⁰². Αποδεχόταν όμως τον κίνδυνο, τονίζοντας πως η ευκαιρία ήταν εξαιρετική, και πιστεύοντας πως η Δημοκρατία θα παρήγαγε εκ των υστέρων τους θεσμούς

«Αλλά τὸ νὰ ἀξιοῦτε ὅτι θὰ πάρω τὴν ὁδοιορικὴν ράβδον νὰ περιέλθω ὅλην τὴν Ἑλλάδα, νὰ κάμω ὅ,τι ἔκαμα πρὸ τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου καὶ νὰ ζητήσω ἀπὸ τὸν Λαὸν νὰ ψηφίσῃ τὸ πρόγραμμά μου, διὰ νὰ τὸν πείσω νὰ ἀκολουθῇ τὸ πρόγραμμά μου, εἰς αὐτὸ δὲν με ἔχετε σύμφωνον. Ἐγὼ ἐν καθήκον ἔχω· νὰ τοῦ εἶπω ὅτι ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι δὲν ὑπάρχουν ἂν θέλῃ νὰ εἰσαγάγῃ τὴν Δημοκρατίαν. [...]

»Ἐχω καθήκον νὰ τοῦ εἶπω πρῶτον αὐτό. Ἐκ δευτέρου ἀκόμη ἔχω τὸ καθήκον νὰ τοῦ εἶπω ὅτι πηγαίνω εἰς τὴν κάλπην νὰ δώσω τὴν ψήφον μου θὰ τὴν δώσω ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἀναλάβω τὸν ἀγῶνα νὰ περιέλθω τὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἰς συνήθεις ἐκλογάς, διὰ νὰ παρασύρω τὸν Λαὸν ὑπὲρ τῆς γνώμης μου, διότι ἂν πράγματι δὲν ἔγινε ἡ δέουσα ἐργασία καὶ ἂν ὁ Λαὸς δὲν διεφωτίσθῃ, ἐὰν ἡ γνώμη τοῦ ψηφίζοντος ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας δὲν εἶναι ἐνσυνείδητος γνώμη, ἐὰν μοι δώσῃ τὴν ψήφον του, διότι κατ' αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἐγὼ φαίνομαι περισσότερο συγκεντρῶν τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ καλῆς εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ ἐμέ, τοιαύτην ἐγκατάστασιν τῆς Δημοκρατίας δὲν θέλω. [...]

(Δαφνής 16, τ. I, σ. 218, καὶ Παπαναστασίου 49, σ. 376).

101. Σε μια επιστολή του της 12.11.1923 είχε πράγματι προειδοποιήσει τον Παπαναστασίου (49, σ. 864): «Ἄλλ' ἐπεθύμουν νὰ σὲ παρακαλέσω νὰ ἐπιστήσης τὴν προσοχὴν τῶν μελῶν τῆς Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως ἐπὶ τῆς ἀνάγκης νὰ εἶναι αὐτοὶ πρωτίστως εἰλικρινεῖς εἰς τὰς δημοκρατικὰς τῶν ἀρχάς, ἐὰν δὲν θέλουν νὰ ζημιώσουν τὴν δημοκρατικὴν ὑπόθεσιν. Ἐὰν ἀληθῶς πιστεύουν ὅτι ἡ λαϊκὴ θέλησις ζητεῖ τὴν μεταβολὴν τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος δὲν ἐξηγείται διατὶ ἐπιμένουν νὰ ὑποκλέψουν τὴν ψήφον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, διὰ δῆθεν δημοψηφίσματος διεξαγομένου ὑπὸ ἐπαναστατικῶν καθεστῶς, καὶ πρὶν ὁ λαὸς ἀναλάβῃ τὴν πλήρη καὶ ἐλευθέρην ἐνάσκησιν τῶν κυριαρχικῶν τοῦ δικαιωμάτων. Τὸ καθήκον τῶν ἀληθῶν δημοκρατικῶν εἶναι ἄλλο. Νὰ ὀργανώσουν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἔντονον προπαγάνδα σκοποῦσαν τὴν διαφώτισιν τοῦ λαοῦ ὅπως ἐξασφαλίσουν τὴν ψήφον του, ὅταν τὸ δημοψήφισμα διεξαχθῇ μετὰ τινὰς μῆνας ὑπὸ ὅρου ἐξασφαλίζοντας τὴν εἰλικρίνειαν αὐτοῦ. Ἐὰν μείνουν ἀδρανεῖς, διότι πιστεύουν ὅτι ἡ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ εἶναι ἀπὸ τοῦδε ἐξησφαλισμένη ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας, τρέχουν εἰς ἀσφαλῆ ἀποτυχίαν. Ἐὰν δὲ σπειῶδον ἀπλῶς νὰ ὑποκλέψουν τὴν ψήφον τοῦ λαοῦ, διότι ἀμφιβάλλουν περὶ τῶν δημοκρατικῶν τοῦ φρονημάτων, τότε θὰ κάμουν τοὺς γνησίους δημοκρατικοὺς νὰ ἀμφιβάλλουν ἂν εἴμεθα πράγματι ὄριμοι διὰ Δημοκρατίαν.

Μετὰ φιλικωτάτων αἰσθημάτων ὄλων σας
ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ»

Επειδή ο ηγέτης της Δ.Ε. δεν συμμορφώθηκε μ' αυτό το πνεύμα, ο Ε. Βενιζέλος τον κατηγορήσε με άρθρο του στο *Ελεύθερον Βήμα* στις 22.1.1924 πως «εἶναι ὀπαδὸς τοῦ fiat res publica et pereat mundus».

102. Στις 23.1.1924, μιλώντας στη Βουλή εξέφραξε πράγματι τη λύπη του που «δὲν ἔχει διαφωτισθῆ περισσότερον ὁ Λαὸς ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας» (Παπαναστασίου 49,

και θα γεννούσε τις αναγκάιες για τη διεύρυνση της νομιμοποίησής της δυνάμεις¹⁰³. Κυρίως όμως γιατί έλπιζε πως το δημοκρατικό πολίτευμα με τα θεσμικά παρακολουθήματά του θα είχε και κοινωνικό περιεχόμενο, θα μεγιστοποιούσε δηλαδή τα περιθώρια πολιτικής παρέμβασης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων και, κατά προέκταση, το ρόλο του κόμματός του ως δυναμικού εκφραστή τους¹⁰⁴. Ήταν δε κυρίως τα θεσμικά αυτά παρακολουθήματα της Δημοκρατίας—στη σύλληψη του ηγέτη της Δημοκρατικής Ένωσης αυτά ήταν η συνταγματική επιβολή α) της πάγιας απλής αναλογικής και β) του ενιαίου της πρωθυπουργικής θητείας—που ο Παπαναστασίου θεωρούσε ουσιώδη για την υλοποίηση των πολιτικών του στόχων. Βέβαια οι συνταγματικές αυτές καινοτομίες δεν ήταν λογικά, αναγκαία παρακολουθήματα της εγκαθίδρυσης της Δημοκρατίας. Μέσα όμως στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής εκείνης μόνο μέσω της εγκαθίδρυσης αυτής μπορούσαν να υλοποιηθούν: Ο Παπαναστασίου είχε απόλυτη συναίσθηση πως μέτρα τόσο τολμηρά, μέσα στο αναταραγμένο κλίμα των αλληπάλληλων στρατιωτικών κινήματων, μόνο με τη βοήθεια των ουσιαστικά κυρίαρχων στρατοκρατών (π.χ. Κονδύλη κ.ά.) μπορούσαν να επιβληθούν. Από τους σπαθοφόρους αυτούς όμως μόνον η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας εθεωρείτο σαν επαρκής εγγύηση και εξασφάλιση κατά της μη επανόδου στο στράτευμα των βασιλοφρόνων απότακτων αξιωματικών του '23 (που θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τη θέση τους στην επετηρίδα, την παντοδυναμία τους στο στράτευμα, τα προνόμια και τις φιλοδοξίες τους). Έτσι εξηγείται η αδιαλλαξία του δημοκρατικού ηγέτη στο ζήτημα της ουσιαστικά πραξικοπηματικής (δηλαδή χωρίς προγενέστερη, λαϊκή ετυμηγορία αλλά με ψήφισμα της μονόπλευρης εθνοσυνέλευσης) εγκαθίδρυσης της Δημοκρατίας: ήταν η αντιπαροχή στους σπαθοφόρους για να διευκολύνουν τις άλλες μεταβολές. Έτσι ερμηνεύεται επίσης το γεγονός πως ως πρωθυπουργός, το 1924, ένα από τα ελάχιστα μέτρα που πήρε ήταν η αύξηση των μισθών και των συντάξεων των στρατιωτικών¹⁰⁵. Έτσι κατανοείται ακόμη η δήλωσή του πως τη συνταγμα-

σ. 376). Δικαιολογείτο όμως λέγοντας πως «αί μεγάλοι πολιτικοί μεταβολαί δέν επιβάλλονται δι' όμαλων έκλογών· οί Λαοί δέν δέχονται τόσον εύκόλως ριζικάς μεταβολάς» (στο ίδιο, σ. 378).

103. Προς την κατεύθυνση αυτή λ.χ. απέβλεπε—κατά τον Παπαναστασίου—η συγκρότηση και δεύτερου νομοθετικού σώματος, της Γερουσίας. Η συμμετοχή στο σώμα αυτό και των αποκλεισμένων από την Εθνική Συνέλευση αντιβενιζελικών πολιτικών, σε συνδυασμό με τη διαφοροποίηση του χρόνου εκλογής του σε σχέση με την εκλογή της Βουλής, εθεωρούντο ισχυρά κατευναστικά των πολιτικών παθών, επομένως στοιχεία προοδευτικής διεύρυνσης της νομιμοποίησης και ενίσχυσης της σταθερότητας του νέου καθεστώτος (βλ. Παπαναστασίου 49, σ. 443 κ.ε., 461 κ.ε.).

104. Στο ίδιο, σ. 351.

105. Πρβλ. Δαφνής 16, τ. I, σ. 256 κ.ε.

τική επιλογή του για τη θεσμοθέτηση του ενιαίου της πρωθυπουργικής θητείας (που ελαχιστοποιούσε βέβαια την προοπτική επανόδου του Βενιζέλου) δεν την εξαρτούσε από τη συμφωνία του ανώτατου οργάνου του κόμματός του, του συνεδρίου που διεξήχθη το 1924¹⁰⁶. Και έτσι, τέλος, φωτίζεται η συμμαχία του, το 1925, με τον πραξικοπηματία Πάγκαλο, που προς στιγμήν έδειξε διατεθειμένος να επιτρέψει στον Παπαναστασίου την υλοποίηση των συνταγματικών σχεδίων του¹⁰⁷.

Η σύμπλευση στρατοκρατών και Παπαναστασίου κατά του Βενιζέλου, αποκορύφωμα της πολιτικής σύγκρουσης του κρητικού ηγέτη με τον άλλοτε υπουργό του, εξέφραζε τα συνασπισμένα συμφέροντα και τις μακρόπνοες βλέψεις των ευκαιριακών συμμάχων (Παπαναστασίου και στρατοκρατών) που δεν συνέκλιναν βέβαια με τους στόχους και τις αντιλήψεις για το ρόλο του κράτους και των κομμάτων του επαναστάτη του Θέρισου.

Η ευκαιριακή όμως αυτή σύμπλευση του Παπαναστασίου με милитарιστικά στοιχεία ακραιφνή και έξαλλα, και η ανάμειξή του σε διαδικασίες ύποπτες και σε σκοτεινές παρασκηνακές ενέργειες για την εγκαθίδρυση μιας εύθραυστης δημοκρατίας δεν εμπόδισαν να τον παρουσιάσει η μεταθανάτια φήμη του ως τον κατεξοχήν πρόμαχο του πολιτικού φιλελευθερισμού. Ως τον κατεξοχήν πόλεμο των βενιζελικών αυταρχικών υπερβασίων. Αυτό οφείλεται βέβαια στην αντίθεσή του, που προαναφέραμε, στις υπερσυγκεντρωτικές βλέψεις του Βενιζέλου. Κυρίως όμως οφείλεται στη σθεναρή αντιπολίτευσή του στην προσπάθεια του ηγέτη των Φιλελευθέρων να ποινικοποιήσει, στα 1929, με το Ιδιώνυμο (ν. 4229/29) κάθε προσπάθεια προσηλυτισμού σε ανατρεπτικές (κομμουνιστικές) ιδέες...

Φιλελευθερισμός και πολιτική ελευθερία

Ο Α. Παπαναστασίου θεωρούσε την κομμουνιστική ιδεολογία και πράξη κατεξοχήν επιζήμια και για το δημοκρατικό πολίτευμα και για τον εξελικτικό σοσιαλισμό. Τόνισαμε ήδη πως στα βασικά καθήκοντα των σοσιαλιστικών κομμάτων συμπεριελάμβανε την πάλη κατά της «μπολοσεβικοποίησης» της εργατικής τάξης¹⁰⁸. Ακόμη δε και τη στιγμή που ύψωνε το ανάστημά του για να εναντιωθεί στο Ιδιώνυμο δεν παρέλειψε να το επισημάνει: «'Εκείνοι οι όποιοι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ διαμαρτύρωνται κατὰ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν νομοσχεδίου εἶναι τὰ μέλη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος· καὶ ἐκεῖνοι οἱ όποιοι ἔχουν περισσότερους λόγους νὰ εἶναι δυσαρεστημένοι διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι οἱ ἀνήκοντες εἰς κόμματα, ὅπως εἶμαι καὶ ἐγώ, τὰ όποια νομί-

106. Βλ. συνέντευξή του στην εφημερίδα *Δημοκρατία*, στις 22.9.1924.

107. Βλ. *Δαφνής* 16, τ. Ι, σ. 285 κ.ε.

108. Βλ. πιο πάνω.

ζουν, ότι παρουσιάζει άτελείας μεγάλας τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς καὶ ὅτι πρέπει βαθμιαίως νὰ χωρήσωμεν εἰς ἄρσιν τῶν ἀδυναμιῶν, τῶν ἀντιφάσεων, τῶν ἀτελειῶν τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Καὶ δὲν ἔχουν οὐδὲν δικαίωμα νὰ διαμαρτύρωνται οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος ἐναντίον τοῦ ὑπὸ συζήτησιν νομοσχεδίου, διότι ἡ τακτικὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἡ ἀρχὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶναι ἡ κατάλυσις τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συζητήσεως. Πολὺ ἐπιτυχῶς ἕνας ἀρχηγὸς Κράτους ἐφαρμόζοντας τὰς αὐτὰς μεθόδους τὰς ὁποίας ἐφαρμόζει τὸ σοβιετικὸν καθεστῶς, ἀπήντησεν εἰς ἕνα κομμουνιστὴ βουλευτὴν διαμαρτυρούμενον, διότι εἰς τὴν χώραν τὴν ὁποίαν ἐξεπροσώπει δὲν ὑπῆρχεν ἐλευθερία Τύπου καὶ δὲν ἐκυκλοφόρουν παρὰ μόνον κυβερνητικαὶ ἐφημερίδες: “ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν Ρωσσίαν”.

» Ἀλλὰ δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐξεγείρωνται κατὰ τοῦ νομοσχεδίου οἱ ὀπαδοὶ τοῦ κόμματος τοῦ κομμουνιστικοῦ ὄχι μόνον, ὅπως εἶπον, διότι αὐτοὶ ἀποβλέπουν πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν των εἰς τὴν καταπάτησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ Τύπου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συζητήσεως, ἀλλὰ καὶ διότι διὰ τῆς τακτικῆς αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ παρεξηγηθῇ, νὰ δυσφημισθῇ οἰαδήποτε κίνησις ἀποσκοποῦσε εἰς τὴν καλλιτέρευσιν τῶν ὅρων τῶν κοινωνικῶν, καὶ διότι ἀκόμη συνετέλεσαν, διὰ τῆς τακτικῆς των αὐτῆς, ὅπως διαχασθῶν, ὅπως διασπασθῶν αἱ ἐργατικαὶ δυνάμεις»¹⁰⁹.

Παρά τις γενικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις του, ωστόσο, παρὰ τὸ γεγονὸς ἀκόμη πως ἔξι χρόνια ἀργότερα, στα 1935, ἐπρόκειτο νὰ υποστηρίξει ὄχι μόνον τὴν ποινικοποίησιν τοῦ κομμουνιστικοῦ προσηλυτισμοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν πλήρη ἐκτός νόμου θέσιν τοῦ ΚΚΕ¹¹⁰, ωστόσο τότε, στα 1929, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας ἀντιστέκεται ἀποφασιστικά στο Ἰδιώνυμο τοῦ Βενιζέλου. Καὶ με πάθος. Διότι με τὸ νομοσχέδιο αὐτό, διετείνεται, «καταλύεται ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, τὸ καύχημα τῆς δημοκρατίας»¹¹¹. Διότι τὸ μέτρο αὐτὸ «θὰ ἔχη ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνδυνάμωσιν τῆς κομμουνιστικῆς κινήσεως»¹¹². Διότι «τὸ νομοσχέδιον θὰ βοηθήσῃ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν τὴν ἰδέαν, ὅτι τὸ κράτος ἐνδιαφέρεται ὑπὲρ τῆς τάξεως τῆς κατεχούσης καὶ δι' αὐτὸ στρέφεται ἐναντίον τῶν ἐργατικῶν τάξεων»¹¹³. Διότι, τέλος «τὸ νομοσχέδιον [...] περιέχει ἔλλειψιν πεποιθήσεως ἐπὶ τῶν ἰδίων μας ἀρχῶν...»¹¹⁴.

109. Παπαναστασίου 49, σ. 584.

110. Στο ἴδιο, σ. 812.

111. Στο ἴδιο, σ. 585.

112. Στο ἴδιο, σ. 586.

113. Στο ἴδιο, σ. 591.

114. Στο ἴδιο, σ. 594.

Παρά τις φραστικές αυτές αναφορές όμως σε θέματα αρχών, παρά τη διαρκή προβολή της δημοκρατικής ευαισθησίας, ωστόσο πιστεύουμε πως οι λόγοι της συγκεκριμένης τοποθέτησης του Παπαναστασίου ανάγονται περισσότερο στην πολιτική συγκυρία της εποχής, καθώς και στον ιδιαίστον ρόλο του κόμματος του.

Πρώτα απ' όλα ήταν η εφηβική ακόμη φραστική υπερεπαναστατικότητα του ΚΚΕ, που καταδίκαιζε τους αγώνες για τις πολιτικές ελευθερίες σαν «αστικό πασιφισμό»¹¹⁵. Αυτό βέβαια επέτρεπε στο κόμμα του Παπαναστασίου να διεκδικεί την πολιτική έκφραση όλων εκείνων που ταξικά ή συναισθηματικά προσέκειντο στην αριστερά χωρίς όμως να αποδέχονται την περιφρόνησή της προς τις κλασικές ελευθερίες. Κάτι τέτοιο όμως προϋπέθετε πως το κόμμα αυτό δεν θα συναγωνιζόταν το ΚΚΕ στις αντιφιλελεύθερες επιλογές του. Την άνοιξη του 1929, εξάλλου, όταν το Ιδιώνυμο εισάγεται για συζήτηση, η πραγματική δύναμη του ΚΚΕ είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τις φραστικές μεγαλοστομίες του.

Οι πολυδιασπάσεις, η τάση του για «διαρκή διαγραφή της ιστορίας του», το Μακεδονικό, η αγχώδης αναζήτηση της φυσιογνωμίας του, το έχουν κρατήσει σε μόνιμη υπανάπτυξη. Υπανάπτυξη που ευνοήθηκε άλλωστε και από την έκταση της μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αγροτικής μεταρρύθμισης καθώς και από τη μικροαστική προέλευση και νοοτροπία του μεγαλύτερου τμήματος των προσφύγων. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η ελεύθερη ιδεολογική αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό είναι για τον Παπαναστασίου πολλαπλά χρήσιμη. Γιατί θα επέτρεπε η διαπάλη αυτή να γίνεται μέσα στο κοινοβούλιο, στον κατεξοχήν δηλαδή ευνοϊκό για τους αστούς διανοουμένους χώρο. Αλλά και γιατί η ελεύθερη αυτή αντιπαράθεση μεγιστοποιούσε και για τον αστικό κόσμο την πολιτική σημασία του Παπαναστασίου, που ήταν από θέση και ιστορία περισσότερο ευνοημένος από τον Βενιζέλο για να τη διεξαγάγει αποτελεσματικά.

Αν έξι χρόνια αργότερα, μετά το κίνημα του '35, ο ίδιος άνθρωπος υποστηρίζει όχι απλώς την ιδεολογική δίωξη αλλά την πλήρη εκτός νόμου θέση του ΚΚΕ, είναι γιατί εν τω μεταξύ οι συνθήκες έχουν αλλάξει. Η υπογραφή, στο διάστημα αυτό, του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας σημαίνει την πλήρη (όχι μόνο στρατηγική, που είχε γίνει το 1922, αλλά και ψυχολογική) κατάρρευση του ιδεολογικού οπλοστασίου, που ήταν για την ελληνική αστική τάξη η Μεγάλη Ιδέα. Η σημασία της κατάρρευσης αυτής είναι τρομακτική. Οι πρόσφυγες συνειδητοποιούν τη μονιμότητα του προλεταριακού τους status και γίνονται πιο εύλωτοι στην κομμουνιστική ιδεολογία. Ταυτόχρονα, η μεγάλη οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 δεν οδηγεί μόνο σε ριζοσπαστικο-

115. Ελεφάντης 21, σ. 97.

ποίηση της κομμουνιστικής αμφισβήτησης (που είναι πια όχι έκφραση διαμαρτυρίας αλλά συνειδητή απόρριψη της αστικής κοινωνικής συγκρότησης)¹¹⁶. Σε αντίστοιχη ριζοσπαστικοποίηση οδηγεί επίσης η κρίση και τη μικρασιατική κυρίως, αντικομμουνιστική συνείδηση, που βλέπει στις υπέρτερες διεκδικητικές απαιτήσεις που υποδαυλίζονται από το ΚΚΕ την υπονόμευση της μικρής ανεξάρτητης επιχείρησης και, επομένως, την επικείμενη προλεταριοποίησή της. Ας μη λησμονούμε εξάλλου πως και το γενικότερο μετά το κίνημα του '35 πολιτικό κλίμα δεν ευνοεί τον υπέρμετρο φιλελευθερισμό.

Τέλος έχει λείψει πια, οριστικά, από το πολιτικό προσκήνιο αυτός ο ογκόλιθος που λέγεται Ε. Βενιζέλος. Και αυτό επιτρέπει στον άλλοτε συνεργάτη του να επιχειρήσει συστηματικότερα να καταλάβει το χώρο που άλλοτε κάλυπτε ο κρητικός ηγέτης. Αντίθετα, όσο ο ηγέτης των Φιλελευθέρων βρισκόταν στο προσκήνιο, η απ' αυτόν διαφοροποίηση ήταν προϋπόθεση πολιτικής επιβίωσης για τον Α. Παπαναστασίου...

Η συμπληρωματική αυτή παρουσίαση των διαφορών των πολιτικών φιλοσοφιών των δύο ανδρών, η ανάλυση των αιτιών τους και η διασύνδεσή τους με την πολιτική τους πρακτική υπήρξε, πιστεύουμε, αναγκαία για την ολοκλήρωση της παρουσίασης της πολιτικής τους σχέσης.

Η πολιτική όμως κίνηση του Α. Παπαναστασίου δεν υπήρξε αποκλειστικά μια μηχανή παραγωγής ιδεών, αλλά και μια καινοφανής, για τα ελληνικά δεδομένα, απόπειρα οργανωτικής συγκρότησης ενός πολιτικού χώρου. 'Αξίζει επομένως να την προσεγγίσουμε και από αυτή τη σκοπιά.

Η ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ «ΜΕΓΑΛΗΣ ΠΑΡΑΦΥΛΑΔΑΣ»: Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Η Κοινωνιολογική Εταιρεία, η οποία δημιουργήθηκε στα 1908 από τον Α. Παπαναστασίου και κάποιους άλλους σοσιαλίζοντες διανοουμένους, υπήρξε η πρώτη ελληνική πολιτική κίνηση που προσπάθησε να καταργήσει την παλιά παραδοσιακή πρακτική των προσωπικών δεσμών και του παζαρέματος των ψήφων και να θεμελιώσει τις πολιτικές συγκρούσεις σε αντιπαράθεση αρχών. Οι Κοινωνιολόγοι, που στεγάστηκαν στα βενιζελικά ψηφοδέλτια τον Νοέμβρη του 1910 και προσχώρησαν στο Κόμμα των Φιλελευθέρων το 1915, θέλησαν—όταν στα 1923 ανεξαρτητοποιήθηκαν και πάλι και αποτέλεσαν τον κεντρικό πυρήνα της Δημοκρατικής Ένωσης (που αυτοχαρακτηριζόταν ως «η άκρα αριστερά» του βενιζελισμού)—να υλοποιήσουν, έστω τότε, το όνειρό τους του

116. Χαρακτηριστικό είναι πως ενώ στα 1928 η επαναφορά του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος εκμηδένισε την εκλογική δύναμη του ΚΚΕ, η ίδια μεταβολή στα 1933 δεν επηρέασε σχεδόν σε τίποτε την εκλογική του δύναμη του 1932.

εκσυγχρονισμού της δημόσιας ζωής. Γι' αυτό και επιζητήσαν για το νέο κόμμα μια μαζική, δημοκρατική και στέρεα οργάνωση. Μέχρι την πτώση των συνταγματαρχών, το 1974, η Δημοκρατική Ένωση ήταν ίσως το μόνο αστικό ελληνικό κόμμα που είχε οργανώσει συνέδρια (και μάλιστα τρεις φορές: στα 1924, 1929, και 1931). Παρ' όλα αυτά η μελέτη της εσωτερικής ζωής αυτού του κόμματος, αν και αξίζει την προσοχή μας, προσκρούει στην πλήρη σχεδόν έλλειψη επίσημων στοιχείων¹¹⁷. Ο τύπος της εποχής δεν ενδιαφέρθηκε καθόλου για τα συνέδρια, και μόνο η εφημερίδα *Δημοκρατία*, επίσημο όργανο του κόμματος, που σταμάτησε την έκδοσή της στα 1925, δημοσίευσε τα περιληπτικά πρακτικά του πρώτου απ' αυτά.

Τα συμπεράσματα στα οποία μπορούμε να καταλήξουμε από τη μελέτη τους είναι τα ακόλουθα:

Ο ρόλος των κοινοβουλευτικών και του αρχηγού του κόμματος πρώτα απ' όλα ήταν κυρίαρχος, και η ελευθερία δράσης τους σε σχέση με τις αποφάσεις των κομματικών οργάνων σημαντική αν και όχι απόλυτη. Στο πρώτο συνέδριο προβλεπόταν η συμμετοχή των 160 βουλευτών του κόμματος και άλλων τόσων αντιπροσώπων των 150 οργανώσεων βάσης¹¹⁸. Το πολιτικό πρόγραμμα που υποβλήθηκε στους συνέδρους ήταν πραγματικά αόριστο και ρευστό και δεν συνεπαγόταν κανένα σοβαρό περιορισμό της ελευθερίας των κοινοβουλευτικών¹¹⁹. Σε ό,τι αφορά εξάλλου το μόνο ίσως συγκεκριμένο ζήτημα που είχε τεθεί στο συνέδριο (το αν θα ενέκρινε ή όχι την πρόταση συνταγματικής μεταρρύθμισης που θα περιόριζε τη διάρκεια της πρωθυπουργικής θητείας σε ένα χρόνο το maximum), ο Παπαναστασίου, που επέμενε πολύ σ' αυτό το ζήτημα, είχε προσδιορίσει ότι γι' αυτό ειδικά το θέμα όποια απόφαση και νά 'παιρνε το συνέδριο δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση δεσμευτική για τους κοινοβουλευτικούς¹²⁰. Σ' ό,τι αφορά, τέλος, το ρόλο του αρχηγού του κόμματος, αν συγκρίνουμε τις «συνταγματικές θέσεις» που υποστήριζε γραπτά ή προφορικά ο Παπαναστασίου τους μήνες που προηγήθηκαν του συνεδρίου¹²¹ με τις αποφάσεις του τελευταίου¹²², διαπιστώνουμε ότι αυτός επέβλεπε σ' όλα σχεδόν τα ζητήματα τη γραμμή του.

117. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 1.000 περίπου σελίδες που καλύπτουν την πολιτική δραστηριότητα του Παπαναστασίου (*Μελέται - Λόγοι - Άρθρα*), μόνο δύο είναι αφιερωμένες στα τρία συνέδρια.

118. Βλ. *Δημοκρατία* της 26.9.1924. Τελικά οι σύνεδροι έφθασαν τους 360 στο σύνολό τους (βλ. *Δημοκρατία* της 29.9.1924).

119. Όπως το έγραψε ο βουλευτής του κόμματος Σ. Αντωνιάδης, στο κύριο άρθρο της *Δημοκρατίας* της 12.9.1924, το πρόγραμμα του κόμματος ήταν τόσο ασφές που κανένα κόμμα (μηδέ καν αυτό της άκρας δεξιάς) δεν θα αρνείτο να το προσυπογράψει.

120. Βλ. τη συνέντευξή του στην εφημερίδα *Δημοκρατία* της 22.9.1924.

121. Βλ. Παπαναστασίου, *Μελέται - Λόγοι - Άρθρα*, σ. 381-434.

122. Βλ. *Δημοκρατία* της 29.9.1924.

Αυτό ωστόσο δεν αποτελεί ένδειξη μιας απόλυτης ιδεολογικής συνοχής, μιας μονολιθικότητας ή μιας σύγκλισης, έστω, των εκτιμήσεων σχετικά με το χαρακτήρα του κόμματος, τους στόχους που θα έπρεπε να επιδιώξει και τα μέσα που θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει. Αντίθετα, απ' τη μελέτη των πρακτικών του συνεδρίου προκύπτει η ύπαρξη τεσσάρων, τουλάχιστον, καθαρά διακριτών μεταξύ τους τάσεων, των οποίων, δυστυχώς, δεν μπορούμε να ξέρουμε την αντίστοιχη απήχηση στους συνέδρους. Πρόκειται για:

α) Την «επαναστατική» ή «μαξίμαλιστική» γραμμή που παρουσίασε ο Λασκαρίδης. Εξέφρασε την τοποθέτηση όσων ζητούσαν περισσότερο πολιτικό θάρρος, ακόμα και αν αυτό συνεπαγόταν την παράβαση των κοινοβουλευτικών κανόνων. Υποθέτουμε ότι η άποψη αυτή χειροκροτήθηκε τόσο από τους σοσιαλιστές, που είχαν απογοητευθεί από τις δυνατότητες του κοινοβουλευτισμού να ικανοποιήσει τις κοινωνικές τους προσδοκίες, όσο και από κάποια από τα στρατοκρατικά - δικτατορικά στοιχεία που προέρχονταν από την επανάσταση του 1922 και είχαν συμπλεύσει στη φάση εκείνη με τον Παπαναστασίου.

β) Τη «συντηρητική» ή «μετριοπαθή» γραμμή που παρουσιάστηκε από τον Καραπάνο και πού αντιτίθετο στους εξτρεμιστές και στις υπερβολικές απαιτήσεις των νέων.

γ) Τη γραμμή «κομματικού πατριωτισμού» του Λαμπρινίδη, που χειροκροτήθηκε απ' όσους συμμαρζόνταν κριτικές προς στον Παπαναστασίου ότι, ως πρωθυπουργός, δεν είχε εξυγιάνει ικανοποιητικά τον κρατικό μηχανισμό. (Προφανέστατα για να μπορέσουν να διανεμηθούν «θέσεις» στους «ημετέρους», αφού ο Παπαναστασίου υπερασπίστηκε τη γραμμή του ισχυριζόμενος πως, ακριβώς, η αξία του συνίστατο στο ότι είχε αποφύγει την κομματική συνοικρατία.)

δ) Τέλος, η «βενιζελική» γραμμή, θα μπορούσαμε να πούμε πως ήταν αυτή που αντιπροσωπευόταν απ' όσους δεν είχαν ξεχάσει τους δεσμούς με το ένδοξο Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Τέλος, σ' ό,τι αφορά την εσωτερική ζωή του Κόμματος, πολλές ενδείξεις μας παρωθούν να πιστέψουμε ότι πρέπει να ήταν εμβρυακή, η λειτουργία των τοπικών οργανώσεων μη συστηματική, ο αριθμός των οργανωμένων μελών μικρός και η προκαταρκτική επεξεργασία των συγκεκριμένων προτάσεων από τις οργανώσεις βάσης υποτυπώδης. Η συσσώρευση των κατ' εξουσιοδότηση εκπροσωπήσεων και ο άμεσος διορισμός των αντιπροσώπων από τις οργανώσεις βάσης, ακόμα και εκεί όπως στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχαν, θεωρητικά, δευτεροβάθμιες οργανώσεις¹²³ μας φαίνεται αρκετά αποκαλυπτικός στο θέμα αυτό. Η πλήρης δε επιβολή της γραμμής Παπαναστασίου σε συνδυασμό με τη

123. Βλ. *Δημοκρατία* των 26-29.9.1924.

συνύπαρξη και την ακόμα και αρκετά βίαιη σύγκρουση¹²⁴ περισσότερων τάσεων στη βάση φαίνεται να αποδεικνύει ότι το συνέδριο είχε μάλλον, εάν όχι βέβαια διακοσμητικό, πάντως παιδαγωγικό ή ιδεολογικό χαρακτήρα. Ήταν δηλαδή τελικά περισσότερο ένα βήμα θεωρητικής αντιπαράθεσης των τάσεων και ενημέρωσης της διεύθυνσης του κόμματος παρά το πραγματικά ανώτατο όργανό του, το επιφορτισμένο με τη σύνθεση του προγράμματός του. Πιστεύουμε ακόμα ότι η κοινωνική ρευστότητα και ο οξύς κατακερματισμός, χαρακτηριστικοί της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, σε συνδυασμό με τις συνθήκες γέννησης του κόμματος στα 1923, επέτρεψαν τη συνύπαρξη στους κόλπους της Δημοκρατικής Ένωσης εξαιρετικά ετερόκλητων στοιχείων, πολλά από τα οποία δεν συμμερίζονταν τις σοσιαλιστικές ευαισθησίες των Κοινωνιολόγων. Γεγονός που έκανε άκαιρη κάθε ιδέα συνθετικής και δημιουργικής αντιπαράθεσης στα πλαίσια των κομματικών οργάνων.

Πραγματικά, η γέννηση αυτού του κόμματος την επώδυνη της Μικρασιατικής Καταστροφής, ως έκφρασης της λαϊκής δυσaréσκειας και των διάχυτων αντιβασιλικών αισθημάτων, η έλλειψη λοιπόν όποιας ιδεολογικής ομοιογένειας των στελεχών του (εκτός από τον κύκλο της μικρής κοινωνιολογικής ομάδας) υπήρξαν καθοριστικές για το θέμα αυτό όσο παρέμενε υψηλός ο πυρετός του δημοκρατικού αγώνα, ο «πατέρας της Δημοκρατίας», ο Α. Παπαναστασίου, μπορούσε να επιβάλλεται κατόπιν η μοίρα του κόμματος ήταν η διάσπαση ή η εγκατάλειψή του, που το απογύμνωσε έτσι από πολλά στελέχη - πρωτεργάτες του.

Αλλά αν η πτώση του αντιβασιλικού πυρετού και η αποχώρηση από τη Δημοκρατική Ένωση των «περιστασιακών συμμάχων», που δεν συμμερίζονταν τις κοινωνικές ιδέες του Παπαναστασίου, και των συνεργατών του Κοινωνιολόγων έδωσε στο κόμμα την ιδεολογική του ομοιογένεια, μειώνοντας όμως σημαντικά τη βάση του, περιόρισε επίσης στο ελάχιστο την εσωτερική του ζωή¹²⁵.

124. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παπαναστασίου αναγκάστηκε να παρέμβει πολλές φορές για να συστήσει στους ομιλητές να χαμηλώσουν τον τόνο (βλ. *Δημοκρατία* της 26.9.1924). Από την πλευρά του ο προσκείμενος στο Κόμμα των Φιλελευθέρων τύπος μίλησε για «βίαια επεισόδια» στο Συνέδριο (βλ. *Ελεύθερον Βήμα* της 26.9.1924).

125. Όπως μας βεβαίωσε ο δικηγόρος Δ. Άρχος, βουλευτής ως το 1981 του ΠΑΣΟΚ και πρώην διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Παπαναστασίου, η εσωτερική ζωή του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος (νέα ονομασία της Δημοκρατικής Ένωσης μετά το 1929) τη δεκαετία του '30 ήταν πρακτικά ανύπαρκτη. Στα «συνέδρια» του 1929 και 1931 συμμετείχαν κυρίως οι υποψήφιοι του κόμματος χωρίς καμία προπαρασκευαστική εργασία στη βάση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Περιορίζεται αποκλειστικά σε έργα μνημονεύμενα στο κείμενο)

1. Αβραάμ Ν., «Το κόμμα των Φιλελευθέρων και ο κοινοβουλευτισμός», μπροσούρα, 1932.
2. Αιγίδης Α. Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, «Αλευρόπουλος», Αθήνα 1934.
3. Αξελός Λ., *Γ. Σκληρός - Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, «Στοχαστής», Αθήνα 1976.
- 3α. Βαϊδης Θ., *Ελ. Βενιζέλος*, «Πατρίς», Αθήνα 1934.
4. Βενιζέλος Ε., *Πολιτικά Υποθήκαι*, 2 τόμοι, επιμέλεια Σ. Στέφανου, Αθήνα 1969.
5. Βενιζέλος Ε., «Το πρόγραμμα της κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων», λόγος της 19.2.1912 στην Πάτρα, μπροσούρα.
6. Βενιζέλος Ε., *Γνώμαι περί πολιτευμάτων, κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας, εθνικών και ταξικών κομμάτων, κομμουνισμού, δημοσιοκρατικού συνδικαλισμού, ελευθεροτυπίας*, επιμέλεια Ν. Αβραάμ, χωρίς χρονολογία και εκδοτικό οίκο.
7. Βενιζέλος Ε., *Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελ. Βενιζέλου. Εφημερίς Βουλής των Ελλήνων*, επιμέλεια Κ. Παππά και Α. Περίδη, τ. Α' (1910-1914), Αθήνα 1936.
8. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, «Εξάντας», Αθήνα 1974.
9. Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.
10. Βεργόπουλος Κ., «Les nationalismes grecs entre les deux guerres, 1922-1940», *Mémoire D.E.S.*, Παρίσι 1971, δακτυλογραφημένο.
11. Βερέμης Θ., «Ο μύθος του Γουδί», στο *Διαβάζω*, τχ. 8, Μάιος - Οκτώβριος 1977.
12. Βερέμης Θ., Μελέτη στο συλλογικό έργο: *Ο Βενιζέλος σήμερα, 40 χρόνια μετά τον θάνατό του*, «Τετράδια Ευθύνης», Αθήνα 1978.
13. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1909-1940*, «Αφοί Τολιδή», Αθήνα 1974.
14. Βούρος Γ., *Π. Τσαλδάρης, 1867-1936*, «Εκδοτική», Αθήνα 1955.
15. Γιαννιός Γ., «Ο Σοσιαλισμός του κράτους», μπροσούρα χωρίς ημερομηνία και εκδοτικό οίκο.
16. Δαφνής Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, 2 τόμοι, «Ίκαρος», Αθήνα 1955.
17. Δαφνής Γ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1961*, «Γαλαξίας», Αθήνα 1961.
18. Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική παρέμβαση*, «Εξάντας», Αθήνα 1977.
19. Διαμαντόπουλος Α., *Le vénizélisme, expression spécifique des oppositions politiques et sociales grecques, 1910-1936*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris I, 1981.
20. Edgar W., «Οι εκκαθαρίσεις του 1917. Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, «Φιλιππότης», Αθήνα 1980.
21. Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, «Ολκός», Αθήνα 1976.
22. Ευελπίδης Χ., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1950.

23. Ευσταθίου Α., «L'établissement de la république en Grèce», *Mémoire D.E.S.*, Παρίσι 1969.
24. Ζαβιτσιάνος Κ., *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας του Βασιλέως Κωνσταντίνου και του Ελ. Βενιζέλου*, 2 τόμοι, «Ροδή», Αθήνα 1946.
25. Θεοδοκάς Κ., *Αργώ*, 2 τόμοι, «Εστία», Αθήνα 1970.
- 25α. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978.
26. Κακλαμάνης Γ., *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας, χωρίς χρονολογία και εκδοτικό οίκο*.
27. Κατηφόρης Γ., *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, «Θεμέλιο», Αθήνα 1975
28. Κατσούλης Η., «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», *Επετηρίς της ΠΑΣΠΕ 1977-78*, Αθήνα 1980.
29. Κλαδάκης Γ., «La "révolution" de 1909 et ses conséquences», *Mémoire D.E.S.*, Παρίσι 1962.
30. Κόλλοκας Δ., «Le rôle des investissements privés étrangers dans le développement industriel de la Grèce», *Mémoire D.E.S.*, Παρίσι 1971.
31. Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, «Καρζάκος», Αθήνα 1956.
32. Κορδάτος Γ., *Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού καπιταλισμού*, «Επικαιρότητα», Αθήνα 1972.
33. Κορώνης Σ., *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, «Παπαζήσης», Αθήνα 1944.
34. Κούνδουρος Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος*, «Καστανιώτης», Αθήνα 1978.
35. Lénine N., *Que faire?*, Πεκίνο 1975.
36. Λεονταρίτης Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, «Εξάντας» 1978.
37. Lipset S. M., *L'homme et la politique*, «Seuil», Παρίσι 1960.
- 37α. Μάλλωσης Ι., *Η πολιτική ιστορία του Δ. Γούναρη*, «Νέα Εποχή», Αθήνα 1926.
38. Μάνεσης Χ. (Χρηστίδης Χ.), *Η δεκαετία της δημοκρατίας. Πού βουσκομάστε, πού πάμε*, Αθήνα 1934.
39. Μάξιμος Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, «Στοχαστής», Αθήνα 1975.
40. Marceau M., *La Grèce des colonels*, «Laffont», Παρίσι 1967.
41. Μαρκεζίνης Σ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Δ', «Πάπυρος», Αθήνα 1968.
42. Μεταξάς Ι., *Το προσωπικόν του ημερολόγιου*, 4 τόμοι, «Εστία», Αθήνα 1951-1964.
- 42α. Μιχαλακόπουλος Α., *Κοινοβουλευτικοί Λόγοι*, τ. Α' 1962, τ. Β' 1964.
43. Μοσκόφ Κ., *Εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, «Ολκός», Αθήνα 1974.
44. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, «Εξάντας», Αθήνα 1978.
45. Μπεναρβόγιας Α., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, «Ολκός», Αθήνα 1975.
46. Νέστωρ Στ., «Η Επανάσταση του Γουδιού», *Νέα Κείμενα*, «Κέδρος», 1971.
47. Νεφελούδης Β., *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1916-1968*, «Gutenberg», Αθήνα 1974.
48. Πανσέληνος Α., *Τότε που ζούσαμε*, «Κέδρος», Αθήνα 1978.
49. Παπαναστασίου Α., *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, «Κλεισιούνης», Αθήνα 1957.
50. Παπανδρέου Γ., *Κείμενα*, «Μπίρης», Αθήνα 1963.

- 50α. Πολυχρονιάδης Κ., *Αι ιδέαι του Ε. Βενιζέλου επί της μεταρρυθμίσεως του πολιτεύματος*, χωρίς εκδοτικό οίκο, Αθήνα 1944.
51. Πουρνάρας Δ., *Ελ. Βενιζέλος, τ. Δ'* (στον τόμο αυτό είναι ενσωματωμένο και το έργο του συγγραφέα *Ιστορία του αγροτικού ζητήματος*), «Ελεύθερος», Αθήνα, χωρίς χρονολογία έκδοσης.
52. Ροδάκης Π., *Τάξεις και στρώματα στην νεοελληνική κοινωνία*, «Μυκίνα», Αθήνα 1975.
53. Ρούσης Μ., «Greek Political Ideas and Ideologies in the Twentieth Century», διδακτορική διατριβή, N. Y. University, 1970.
54. Σβολόπουλος Κ., *Ο Ε. Βενιζέλος και η πολιτική κρίση εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906*, «Ίκαρος», Αθήνα 1974.
55. Σβορώνος Ν., *Le commerce de Salonique en 18ème siècle*, «PUF», Παρίσι 1956.
- 55α. Σβορώνος Ν., *Histoire de la Grèce moderne*, «PUF», Παρίσι 1972.
56. Σκληρός Γ., *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, «Κωνσταντινίδης», Αθήνα 1907.
57. Σταυρίδου Ρ., «L'idée socialiste et quelques problèmes culturels de la Grèce moderne», *Mémoire D.E.S.*, Παρίσι 1970.
58. Στεφάνου Στ., *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά*, χωρίς εκδοτικό οίκο, Αθήνα 1975.
59. Σωμερτίης Σ., *Η μεγάλη καμπή*, «Ολκός», Αθήνα 1975.
60. Τερζόπουλος Ε., *Greece, The failure to create a bourgeois state 1909-1932*, New School of Social Research, διδακτορική διατριβή, 1974.
61. Τσουκαλάς Κ., *Dépendance et reproduction, Le rôle social des appareils scolaires en Grèce, 1830-1922*, διδακτορική διατριβή, Paris I, 1975· ελληνική έκδοση στο «Θεμέλιο», Αθήνα 1977.
62. Φιλάρτος Γ., *Επιλογή πολιτεύματος*.
63. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση*, «Συγχρονα Κείμενα», Αθήνα 1974.
64. Χαριτάκης Γ., «Le mouvement industriel en Grèce pendant les années 1915-1925», στο Andreadès και άλλοι, *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, «PUF», Fontenay - aux - Roses 1928.